

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Een schuilplaats uit de Tweede Wereldoorlog in de Willem Elsschotlaan in Koksijde

Eindverslag van een toevalsvondst

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Een schuilplaats uit de Tweede Wereldoorlog in de Willem Elsschotlaan in Koksijde. Eindverslag van een toevalsvondst.

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 331

AUTEURS

Sam De Decker

JAAR VAN UITGAVE

2024

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed, Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency, Scientific Institution of the Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE

Zicht op de half-ingegraven bakstenen schuilplaats, vanuit het zuiden.
Copyright agentschap Onroerend Erfgoed. Foto: Sam De Decker,

agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II Laan 15 bus 236
1210 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

<https://doi.org/10.55465/NIBH2815>
ISSN 1371-4678
D/2024/3241/230

EEN SCHUILPLAATS UIT DE
TWEEDE WERELDOORLOG IN
DE WILLEM ELSSCHOTLAAN
IN KOKSIJDE

Eindverslag van een toevalsvondst

SAM DE DECKER

INHOUD

1	ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT	5
2	INLEIDING.....	6
3	DE ONDERZOEKSOPDRACHT, WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN HET ONDERZOEK.....	8
3.1	ORGANISATIE EN AANPAK VAN DE OPGRAVING	8
3.2	KEUZES TEN AANZIEN VAN DE SELECTIE VAN VONDSTEN EN STAALNAMES.....	8
3.3	INBRENG VAN SPECIALISTEN, DERDEN OF EXTERNEN VOOR WETENSCHAPPELIJKE ADVISERING	9
4	AANPAK VERDER ONDERZOEK, ONDERZOEKSVRAGEN EN POTENTIEEL VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK	10
5	DE CONTEXT.....	11
5.1	LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT	11
5.2	ALGEMENE HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE CONTEXT	12
6	BESCHRIJVING VAN DE SITE	15
6.1	BODEMKUNDIGE SITUATIE	15
6.2	SPOREN EN STRUCTUREN	15
6.3	HISTORISCHE GEGEVENS	22
6.3.1	DIRECTE BRONNEN OVER DE VONDST	22
6.3.2	DE CONTEXT: WIDERSTANDSNEST RADEZKY.....	24
6.4	INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE	29
6.4.1	INTERPRETATIE VAN DE ONDERZOCHE STRUCTUUR.....	29
6.4.2	ANDERE RELICTEN VAN WIDERSTANDSNEST RADEZKY	30
6.4.3	VERGELIJKING: BAKSTENEN SCHUIJPLAATSEN UIT WO II AAN DE KUST	39
6.5	SYNTHESE VAN DE KENNIS OVER DE ARCHEOLOGISCHE SITE.....	41
7	SAMENVATTING	42
8	BIBLIOGRAFIE	43
8.1	LITERATUUR	43
8.2	DIGITALE BRONNEN	44
8.3	ARCHIEFBRONNEN	44
9	BIJLAGEN	45
9.1	LIJST VAN FIGUREN	45
9.2	LIJST VAN PLANNEN EN KAARTEN	46
9.3	LIJST VAN SPOREN	46
9.4	LIJST VAN FOTO'S.....	47

1 ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT

Koksijde, Willem Elsschotlaan 35

Projectcode	2023E177
Naam en erkenningsnummer erkende archeoloog	agentschap Onroerend Erfgoed OE/ERK/Archeoloog/2015/00001
Veldwerkleider	Sam De Decker
Locatiegegevens van het onderzochte gebied	
Provincie	West-Vlaanderen
Gemeente (Deelgemeente)	Koksijde /
Referentieadres	Willem Elsschotlaan 35
Toponiem	/
Kadastrale informatie	Koksijde, Afd. 3, Sectie A, perceel 590A
Toevalsvondst	
Datum vondst	05/05/2023
Datum melding	08/05/2023 (melding ID 985)
Dossiernummer	ID 43131
Begin- en einddatum veldwerk	12/05/2023 (1 dag)
Oppervlakte van het onderzoeksgebied	1.540 m ² (oppervlakte perceel)

Terreinwerk Sam De Decker, Johan Van Laecke
(agentschap Onroerend Erfgoed)

Opmetingen Johan Van Laecke
(agentschap Onroerend Erfgoed)

Aanmaak kaartmateriaal en plannen Johan Van Laecke, Sylvia Mazereel
(agentschap Onroerend Erfgoed)

Fotografie terrein Sam De Decker en Johan Van Laecke
(agentschap Onroerend Erfgoed)
Alexander Lehouck (gemeente Koksijde)

Rapportage Sam De Decker

Specialisten Pierre Nowak (Atlantikwall Belgium)
Birger Stichelbaut (UGent)
Alexander Lehouck, Sarah Verstaen en
Kaat Vandoorne (Gemeente Koksijde)
Hannelore Decoodt
(agentschap Onroerend Erfgoed)

2 INLEIDING

De Willem Elsschotlaan in Koksijde is een residentiële verkaveling waar zich nog een aantal braakliggende percelen bevinden. Op één van die percelen werden begin mei 2023 de aanwezige bomen en struiken gerood, in het kader van het bouwrijp maken van het perceel. Na het verwijderen van de begroeiing bleek centraal op het terrein een half-ingegraven bakstenen gebouwtje aanwezig te zijn. Buurtbewoners brachten hierop de gemeentearcheoloog en de dienst Erfgoed van de gemeente Koksijde op de hoogte, die op basis van hun vaststellingen op het terrein een korte nota opstelden¹ en een toevalsvondst meldden bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

De vondst werd gemeld op 8 mei 2023. Op 12 mei werd een terreinevaluatie ingepland, uitgevoerd door Sam De Decker (archeoloog, veldwerkleider) en Johan Van Laecke (landmeter-expert). Uit de evaluatie bleek dat het om een gebouwtje ging uit de Tweede Wereldoorlog, met wellicht een militaire functie zoals een schuil- of opslagplaats.

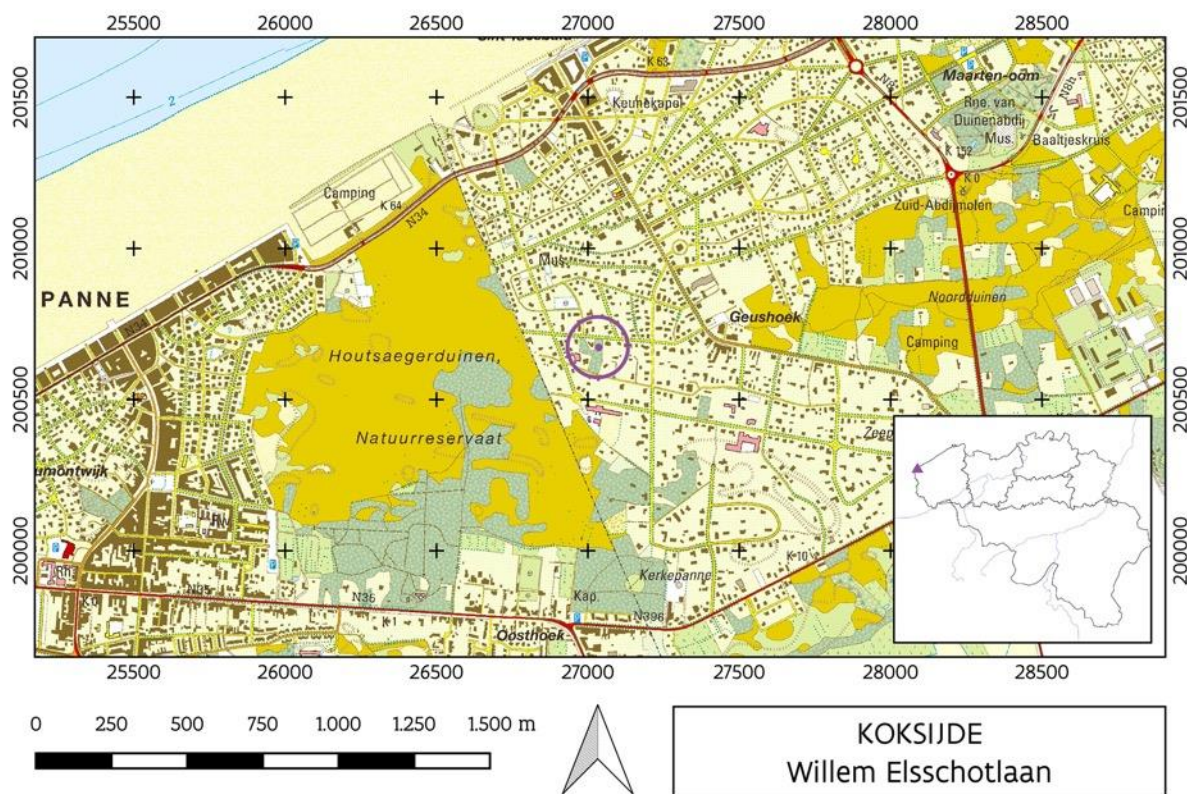
Het gebouwtje werd voor zover mogelijk vrij gelegd en schoongemaakt. Omdat op de rest van het terrein geen andere structuren aanwezig of herkenbaar waren, werd het terreinonderzoek beperkt tot een grondige registratie en opmeting van de aangetroffen structuur. Het terreinwerk kon hierdoor op één dag worden afgerond.

In dit eindverslag worden de terreinwaarnemingen, -registraties en opmetingen gekoppeld aan historische data en in een ruimere context geplaatst. Bijzonder veel dank hierbij aan de specialisten die hun expertise ter beschikking stelden.

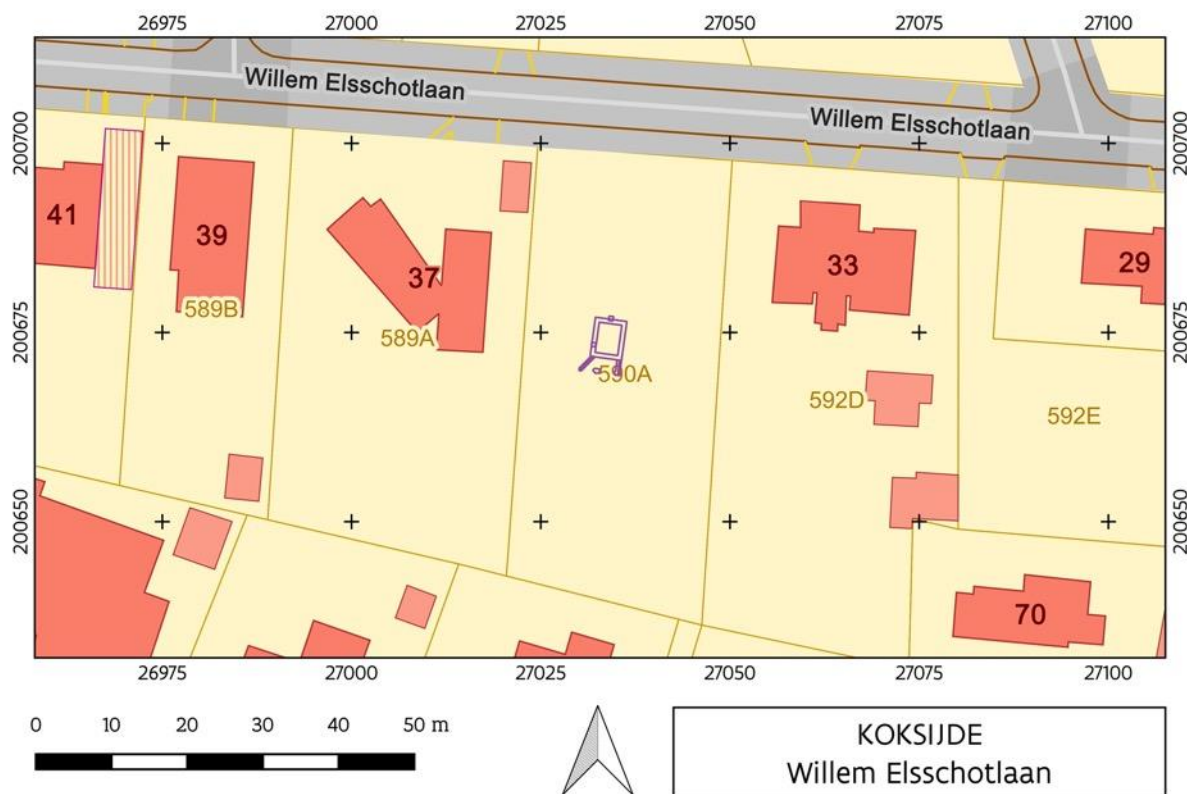

Figuur 1: Zicht op de constructie na verwijdering van bomen en struikgewas, waarna de melding werd gedaan (Foto: Alexander Lehouck, gemeente Koksijde).

¹ Lehouck 2023.

Figuur 2: Situering van de vondst op de topografische kaart (© Digitaal Vlaanderen).

Figuur 3: Situering van de vondst op het GRB (© Digitaal Vlaanderen).

3 DE ONDERZOEKOPDRACHT, WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN HET ONDERZOEK

Een toevalsvondst moet steeds op korte termijn behandeld worden. Hierdoor beperkte de onderzoeksoopdracht voor deze toevalsvondst zich tot het evalueren van het bodemarchief en het ex situ bewaren van alle archeologische data die vernietigd zouden worden. Het bureauonderzoek dat de landschappelijke, bodemkundige, historische en archeologische voorkennis van de vindplaats verzamelt, is hierdoor noodzakelijkerwijze ná het terreinonderzoek gebeurd. Dit onderzoek focust vanzelfsprekend op wat relevant is voor de aangetroffen structuur uit de Tweede Wereldoorlog. De resultaten zijn in dit eindverslag opgenomen.

3.1 ORGANISATIE EN AANPAK VAN DE OPGRAVING

De opgraving van de gemelde toevalsvondst vond plaats volgens de bepalingen van het Onroerenderfgoeddecreet (2013) zoals beschreven in de Code van Goede Praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen en het gebruik van metaaldetectoren (versie 4.0). Aangezien het hier een toevalsvondst betreft, is er geen sprake van een vooraf bepaalde opgravingsstrategie.

De (kleinschalige) archeologische opgraving werd uitgevoerd op 12 mei 2023 onder coördinatie van Sam De Decker (archeoloog, agentschap Onroerend Erfgoed). Het gebouwtje werd ontdaan van opgaande begroeiing (klimop), en afval in en rond de constructie werd verwijderd. Vervolgens werd lokaal verdiept (binnenzijde) en werden muurdelen lokaal vrij gelegd zodat verbanden en relaties duidelijk gezien konden worden. Ten slotte werd het gehele terrein grondig geïnspecteerd op de aanwezigheid van andere constructies of structuren, zoals loopgraven. Deze werden evenwel niet waargenomen.

Alles werd digitaal opgemeten en gegeorefereerd door Johan Van Laecke, landmeter-expert van het agentschap Onroerend Erfgoed. Het inmeten gebeurde met een GPS-RTK toestel in Lambert 72. De hoogtes zijn geregistreerd in TAW (Tweede Algemene Waterpassing) met minimum GPS nauwkeurigheid. De vindplaats werd omstandig gefotografeerd, ook via 3D-fotografie.

Na afloop van de registratie en opmeting werd het terrein vrijgegeven.

3.2 KEUZES TEN AANZIEN VAN DE SELECTIE VAN VONDSTEN EN STAALNAMES

In en rond het gebouwtje waren voorwerpen aanwezig zoals (gebroken) flessen, keramiek en enkele metalen vaten. Bij nazicht hadden deze eerder te maken met het gebruik van de constructie na de oorlog en vallen ze onder de categorie “afval”. Er werden geen mobiele vondsten aangetroffen die konden gekoppeld worden aan het gebruik van de constructie in de Tweede Wereldoorlog, waardoor een assessment van vondsten niet aan de orde was. Door de afwezigheid van relevante contexten werden evenmin stalen of monsters verzameld.

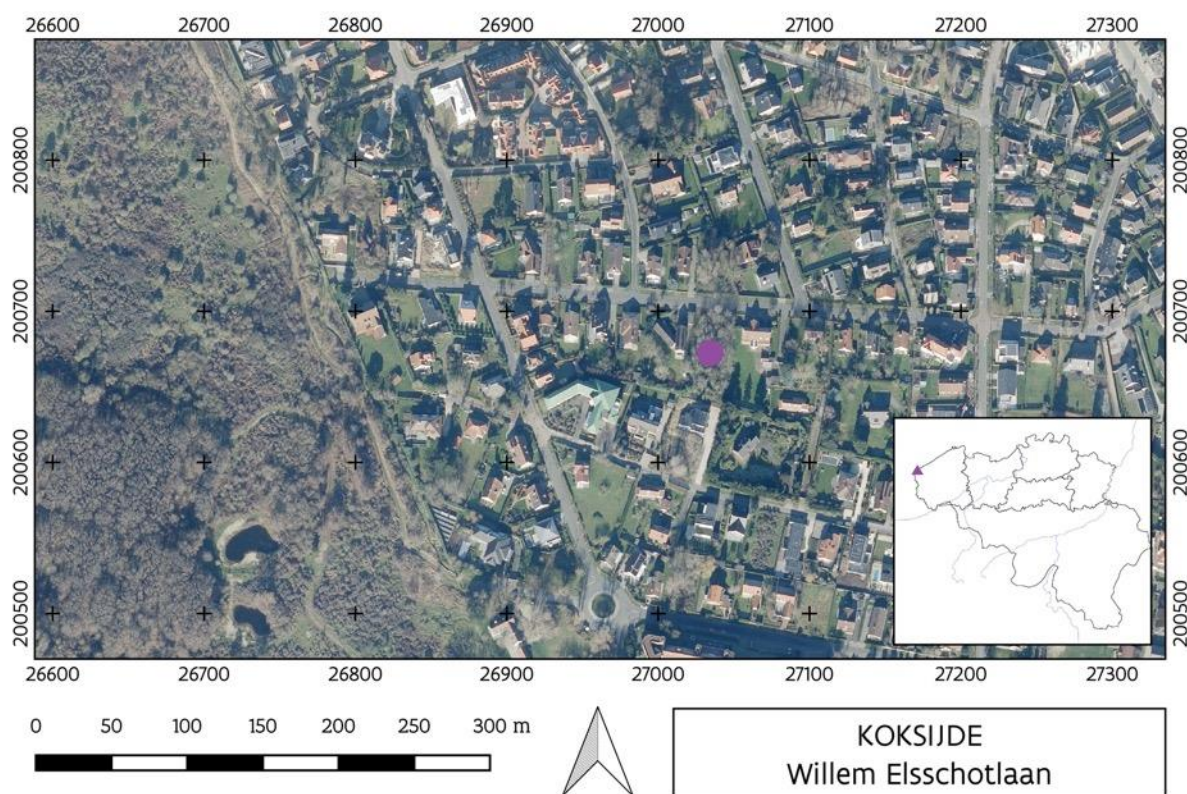

3.3 INBRENG VAN SPECIALISTEN, DERDEN OF EXTERNEN VOOR WETENSCHAPPELIJKE ADVISERING

De Dienst Erfgoed van de gemeente Koksijde (Alexander Lehouck, Sarah Verstaen, Kaat Vandoorne) lag aan de basis van het onderzoek. Het is dankzij hun alertheid en correcte inschatting dat de vondst werd herkend en gemeld. Zij gaven ook inhoudelijk advies en verschaften meer informatie over de specifieke context in de Tweede Wereldoorlog.

Voor een eerste en correcte historische kadering werd beroep gedaan op dr. Birger Stichelbaut (Universiteit Gent) en Hannelore Decoodt (agentschap Onroerend Erfgoed).

Tijdens de verwerking werd contact opgenomen met Pierre Nowak (Atlantikwall Belgium), specialist met een zeer groot archief en een enorme expertise over de Tweede Wereldoorlog aan de kust. Hij slaagde erin om cruciale historische data te vinden over de aangetroffen structuur en zijn historische context, waarvoor uitdrukkelijke dank.

Figuur 4: Luchtfoto van de omgeving van het onderzoeksgebied (© Digitaal Vlaanderen).

4 AANPAK VERDER ONDERZOEK, ONDERZOEKSVRAGEN EN POTENTIEEL VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

In het archeologierapport is de verdere aanpak van het onderzoek omschreven, dat werd uitgevoerd in kader van de opmaak van het eindverslag².

Alle aangetroffen en geregistreerde structuren werden volledig bestudeerd. Bij de verwerking en de rapportage lag de focus op de interpretatie van de aangetroffen structuren, in relatie tot hun ruimtelijke en historische context

Volgende onderzoeksvragen werden geformuleerd:

- Wat was de functie van dit gebouwtje? Zijn er gegevens over de gebruikers?
- Volgens de luchtfoto's maakt het gebouw deel uit van een groter geheel. Wat kan hierover teruggevonden worden? Is het gebouwtje effectief het laatste overgebleven relict van dit complex?
- Was er een relatie met de nabijgelegen villa en met het militaire hospitaal even verderop?
- Hoe kan deze site in het geheel van de Atlantikwall geplaatst worden?
- Zijn er voorbeelden van gelijkaardige constructies en sites? Hoe zeldzaam of uniek is dit?

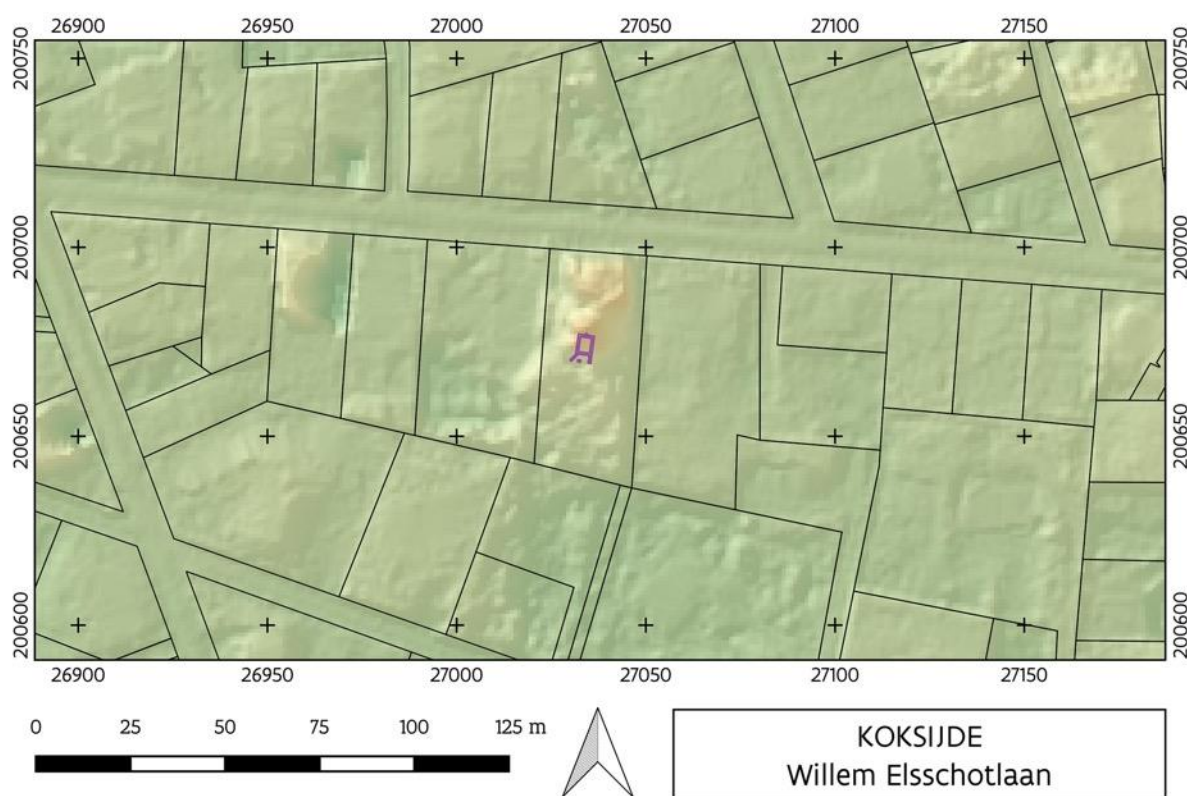
² De Decker 2023.

5 DE CONTEXT

5.1 LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT

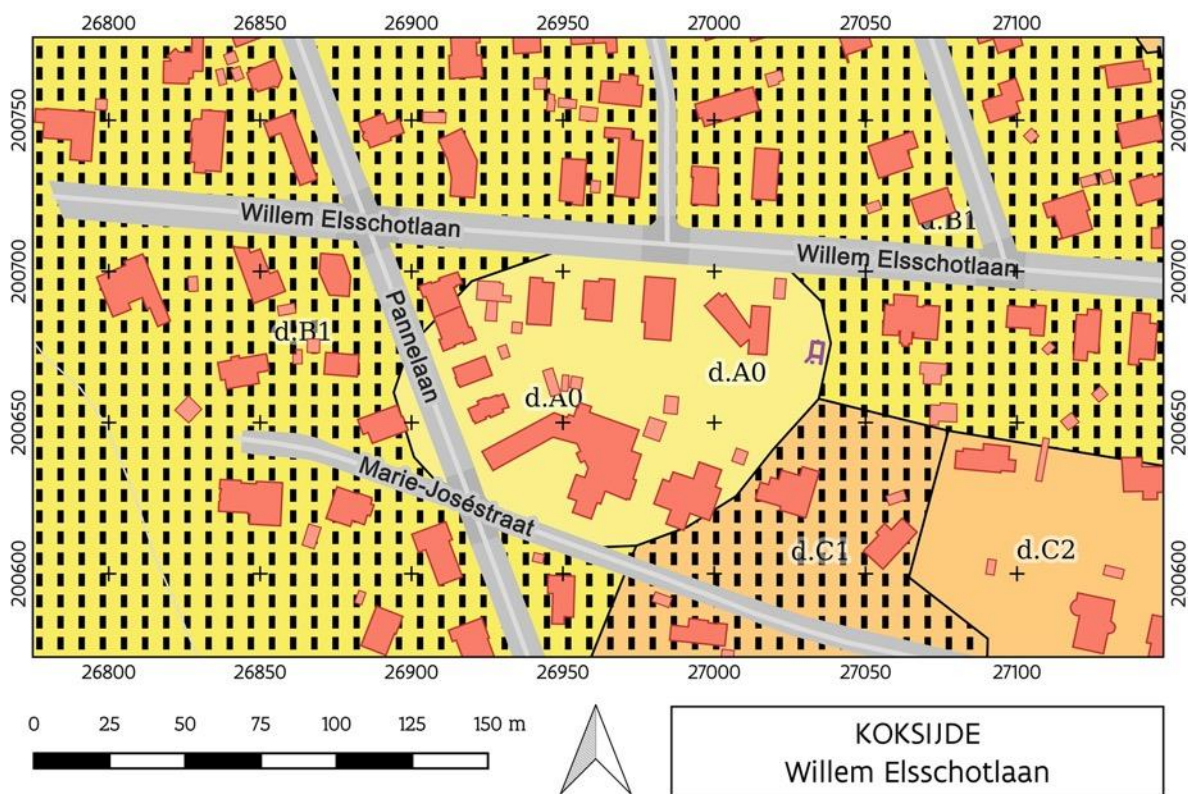
De toevalsvondst bevindt zich in de kustgemeente Koksijde, ten zuiden van de dorpskern van Sint-Ildesbald en op ongeveer één kilometer afstand van de zee. Landschappelijk maakt het onderzoeksgebied deel uit van de kustduinen, met een gemiddelde TAW hoogte tussen 10 en 12m (Figuur 5).

Figuur 5: Uitsnede uit het digitaal hoogtebestand (© Digitaal Vlaanderen).

Volgens de Bodemkaart van België bestaat de bodem in het onderzoeksgebied uit grofkorrelig zand van het type d.A0 (al dan niet gefixeerde hoge duinen) en d.B1 (droge duingronden, bestaande uit grotere duinpannen en lage kleine duintjes). Het gaat om jonge en kalkrijke duingronden waarin soms onderstoven vegetatiehorizonten aanwezig zijn (Figuur 6). De terreinwaarnemingen bevestigen de Bodemkaart van België: de ondergrond bestaat volledig uit droog en jong duinzand zonder profielontwikkeling.

Figuur 6: Uitsnede uit de Bodemkaart van België (© Digitaal Vlaanderen).

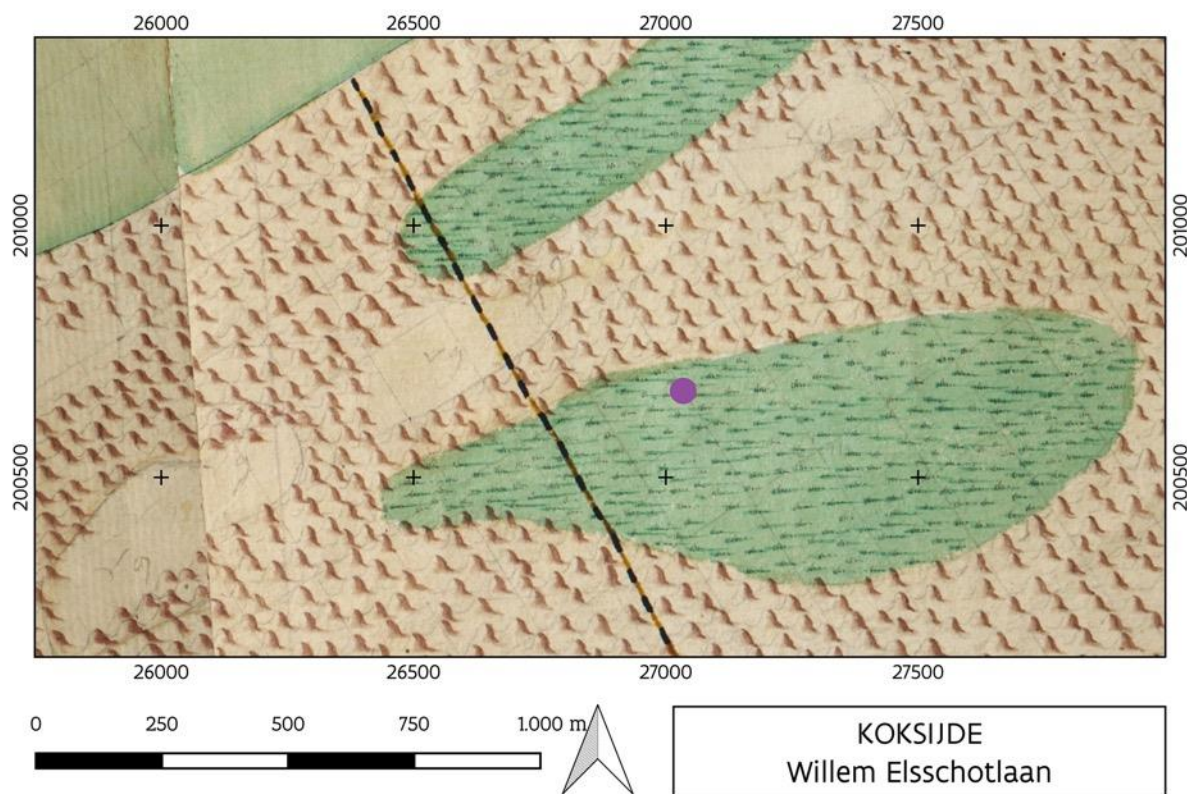
De Willem Elsschotlaan werd aangelegd in de jaren '70 in kader van de verkaveling van een duingebied. In navolging van de aanleg van de nieuwe weg werden de meeste nieuwe kavels bebouwd met eengezinswoningen. Het kavel met nummer 35 werd echter nooit bebouwd en begroeide door de jaren met bomen en dicht struikgewas.

5.2 ALGEMENE HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE CONTEXT

Het half-ingegraven gebouwtje dat het voorwerp vormt van deze toevalsvondst, dateert uit de Tweede Wereldoorlog en is direct te koppelen aan de aanwezigheid van Duitse troepen. Dit blijkt in de eerste plaats uit de typologie van de aangetroffen constructie, maar wordt ook bevestigd door historische bronnen (zie verder). Omwille van de leesbaarheid van dit eindverslag is ervoor geopteerd om de uitgebreide bespreking van de historische bronnen op te nemen in hoofdstuk 6.2, na de bespreking van de archeologische sporen (hoofdstuk 6.1). Hieronder worden enkel de grote lijnen van de historische en archeologische context geschetst.

Tot ver in de 19de eeuw bestond de omgeving van het plangebied nagenoeg volledig uit onontgonnen duingebied. Zowel op de Ferraris-kaart (ca. 1770 – 1777) als op de Atlas der Buurtwegen (ca. 1842) is geen spoor te bekennen van enige menselijke occupatie – het enige referentiepunt is de arbitraire en kaarsrechte noord-zuid georiënteerde parochiegrens tussen De Panne en Koksijde, die zich ca. 200m ten westen van het onderzoeksgebied bevindt (Figuur 7). De duingronden aan westelijke zijde van deze grens behoorden toe aan de vorst (vermelding 'A Sa Majesté' op de Ferrariskaart), de gronden ten oosten maakten deel uit van het vroegere domein van de Duinenabdij³. Archeologische vondsten zijn niet gekend in dit gebied.

³ Berquin *et al.* 2012.

Figuur 7: Uitsnede uit de kaart van Ferraris (1770-1777) (© Digitaal Vlaanderen).

Vanaf het einde van de 19de eeuw kwam hierin verandering en werden de duinen geleidelijk aan ontgonnen. Deze ontginning kwam in een stroomversnelling door de aanleg van de steenweg van De Panne naar Koksijde in 1902 en de bouw van de tramlijn in 1907, die een sterke impuls gaven aan het beginnende kusttoerisme⁴. De badplaats Sint-Idesbald verrees en overal in de omliggende duinen werden residentiële verkavelingen, luxueuze villa's, vakantiekolonies en gezondheidscentra (zogenaamde *preventoria*) opgetrokken. Opmerkelijk hierbij is dat de parochiegrens tussen De Panne en Koksijde een fysieke grens werd: het duingebied aan de westelijke zijde van de parochiegrens werd niet verkaveld en is tot vandaag één van de grotere aaneengesloten duinrelicten van de Vlaamse kust, de Houtsaegerduinen.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Sint-Idesbald een uit de kluiten gewassen badplaats, omgeven door verkavelingen. In de omgeving van het onderzoeksgebied, een kleine kilometer ten zuiden van het onderzoeksgebied, waren de verkavelingen evenwel minder intens. Op luchtfoto's is te zien dat her en der in de duinen villa's zijn opgetrokken en uit archiefonderzoek⁵ blijkt ook dat een aantal hoofdstraten al tijdens het interbellum werden aangelegd, maar er zijn ook nog heel wat duinrelicten en open landschappen aanwezig. Het is in dit landschap dat vanaf 1940 de Duitse troepen worden ontplooid, ter ondersteuning van de feitelijke kustverdediging – die later in de oorlog werd uitgebouwd tot de zogenaamde Atlantikwall⁶.

⁴ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024a.

⁵ Lehouck 2023.

⁶ Philippart *et al.* 2004; Decoodt 2020.

Figuur 8: St-Idesbald en omgeving, gefotografeerd op 4 augustus 1945, met aanduiding van het onderzoeksgebied (Stichelbaut *et al.* 2021: 240).

Aan het beeld van een half-ontgonnen landschap kwam een definitief einde vanaf de jaren '70, wanneer de wijde omgeving van de toevalsvondst intensief en systematisch werd verkaveld. Hierbij werden lange en kaarsrechte straten aangelegd en honderden relatief kleine percelen gecreëerd, waarin nog weinig herinnert aan het oorspronkelijke uitgestrekte duinenlandschap.

6 BESCHRIJVING VAN DE SITE

6.1 BODEMKUNDIGE SITUATIE

De terreinwaarnemingen bevestigen de ligging van de toevalsvondst in jonge duinen zonder profielontwikkeling.

Er was duidelijk sprake van een sterke antropogene invloed in het reliëf op en rond het onderzochte perceel, waarvan het centrale deel gemiddeld twee meter hoger ligt dan de omgevende percelen (Figuur 9). Dit hoogteverschil is deels te verklaren door nivelleringswerken in het kader van zowel de aanleg van de straat als de bouw van de woningen op de aanpalende percelen, maar is ook het gevolg van een antropogene ophoging op het perceel. Het onderzochte gebouwtje (zie verder) werd immers deels ingegraven en nadien bedekt met zand, waardoor een soort kunstmatige duinheuvel werd gecreëerd.

Figuur 9: Het niveauverschil tussen de weg en het perceel bedraagt twee meter (foto: Sam De Decker)

6.2 SPOREN EN STRUCTUREN

De constructie werd in zijn geheel als één samengestelde structuur behandeld, waardoor er geen aparte spoornummers werden toegekend.

Het gebouwtje bestaat uit één kamer en heeft een rechthoekige plattegrond, die aan de binnenzijde 3m02 op 4m04 meet (Figuur 19). De wanden zijn gebouwd met een voornamelijk gele en industrieel vervaardigde baksteen in kruisverband (baksteenformaat 21 x 10 x 5cm).

De (zuidgerichte) voorgevel heeft een dikte van 55cm; de dikte van de zijwanden is niet gekend maar is vermoedelijk van dezelfde grootte-orde.

De binnenruimte heeft een bakstenen vloer, die posterieur bedekt werd met een relatief dikke laag duinzand. De rode bakstenen van de vloer meten 22 x 8 x 5cm en zijn industrieel vervaardigd.

De wanden van de binnenruimte waren in oorsprong witgeschilderd; er zijn geen gebruikssporen of andere sporen te zien die op de functie van het gebouw kunnen wijzen, evenmin zijn er inscripties te zien.

De ruimte wordt afgedekt met een troggewelf, dat bestaat uit vier metalen I-profielen die een bakstenen gewelfinvulling dragen (Figuur 16). Aan de buitenzijde is het plafond afgewerkt met beton en vervolgens afgedekt met een zandpakket dat tot één meter dik is. De dikte van het plafond kon bepaald worden op ongeveer 60cm.

Gemeten vanaf de bakstenen vloer tot de metalen I-profielen van de troggewelven is de binnenruimte 2m25 hoog.

De toegang tot het gebouwtje bevindt zich aan de zuidzijde en is gericht naar de Marie-Joséstraat, die werd aangelegd tijdens het interbellum. In die zuidelijke muur bevinden zich een deuropening met een hoogte van 2m en een breedte van 93cm, en een vensteropening die een hoogte heeft van 1m04 en een breedte van 91cm. Beide rechthoekige doorbrekingen zijn afgedekt door een strek, deur en raam draaiden open naar binnen (Figuur 10, Figuur 11).

Op de twee openingen in de zuidzijde na heeft de ruimte geen andere grote openingen. Wel zijn er drie kleine openingen:

- Centraal in de achterwand bevindt zich net onder het plafond een kleine opening die is afgeschermd door twee verticaal geplaatste ventilatiestenen (baksteen met perforaties, Figuur 12). Deze opening staat in verbinding met een ventilatieschacht die aangebouwd is tegen de achterzijde van het gebouwtje en die ongeveer één meter uitsteekt boven het dak. De schacht heeft een vierkante vorm met zijden van 50cm.
- In de voorgevel, centraal tussen venster en deur en eveneens net onder het dak, bevindt zich een vierkante opening van ca. 30 op 30cm. Deze dient vermoedelijk voor de toevoer van verse lucht en voor luchtcirculatie (Figuur 13).
- In de westelijke wand bevindt zich een kleine opening die op zijn beurt in verbinding staat met een schacht. Deze schacht is erg gelijkaardig aan de ventilatieschacht aan de achterzijde, maar is in de kern van de muur opgetrokken. De opening in de zijmuur bevindt zich op 80cm onder het plafond; er zijn geen sporen van ventilatiestenen en de opening is kleiner dan de opening in de achterwand (Figuur 16). De verschillen suggereren dat dit geen opening is in functie van ventilatie maar mogelijk een kachelaansluiting. De schacht aan de zijwand zou in dat geval een schoorsteen kunnen zijn.

De toegang aan de zuidzijde van het gebouwtje wordt geflankeerd door twee scherfwanden: afhellende en afgetopte bakstenen muren die in een schuine hoek staan ten opzichte van de wand en als doel hebben om de ingangspartij te beschermen tegen scherven van munitie of puin. De rechterwand (oostelijk) staat min of meer in een rechte hoek, haaks ten opzichte van de gevel; de linkerwand (westelijk) heeft een hoek van ca. 45°. De scherfmuren en de voorgevel zijn opgetrokken uit kleinere orangerode bakstenen (18 x 8,5 x 5cm) en zijn gebouwd in kruisverband (Figuur 10, Figuur 11).

De voorgevel steekt als een soort borstwering ongeveer 1 meter uit ten opzichte van het achterliggende dak. De hoogte van deze borstwering is ongeveer dezelfde als de hoogte van de ventilatieschachten, en is een indicatie van de dikte van het zandpakket dat op het dak van het gebouwtje was aangebracht. De functie van de borstwering is dan ook in de eerste plaats een zandkering (Figuur 14).

Aan de rechterbuitenzijde van de ingangspartij (oosten) bevindt zich een nis, in de oksel van de scherfmuur en de toegangswand. De bovenzijde van deze nis wordt gevormd door een segmentboog (figuur XX). De functie van deze nis is ongekend.

Voor de vensteropening (buitenzijde) bevindt zich opvallend blokvormige bakstenen structuur (Figuur 15). Het is niet duidelijk wat de functie hiervan was. Mogelijk gaat het om een pijler die een verdwenen

vlak dak ondersteunde dat aansloot op de gevel en waardoor de constructie van een voorportaal was voorzien. De beide scherfmuren vertonen een opvallende horizontale insprong op een hoogte van ongeveer 50cm boven de deur- en vensteropening, wat overeen kan stemmen met de aanzet van een afdak of beschutting.

Het gebouwtje bevindt zich centraal op het perceel. Het is deels ingegraven, maar steekt ook 1,5 tot 2 meter uit ten opzichte van de omgevende gronden. Op het terrein blijkt duidelijk dat de constructie intentioneel bedekt werd met zand, waardoor er een soort kunstmatige heuvel ontstond. Wellicht was dit een combinatie van camouflage en bescherming tegen inslagen. Een zandpakket van één meter dik biedt weliswaar een behoorlijke bescherming, maar de constructie kan nog niet volledig als bommenvrij beschouwd worden. De beide schachten (ventilatie/schoorsteen) staken boven de afdekkende grond uit (Figuur 17, Figuur 18).

Figuur 10: Zicht op de toegang met scherfwanden, met links de raamopening en rechts de half begraven deuropening (foto: Sam De Decker).

Figuur 11: Detail van de meest westelijke scherfwand en de vensteropening (foto: Sam De Decker).

Figuur 12: Zicht op het interieur, vanuit de deuropening. Centraal bevinden zich de ventilatiestenen die verbinding geven met de noordelijke ventilatieschacht (foto: Sam De Decker).

Figuur 13: Zicht op het interieur met deur- en vensteropening (foto: Sam De Decker).

Figuur 14: De bovenzijde van de constructie, met de twee schachten en het gecementeerde dak (foto: Sam De Decker).

Figuur 15: De toegang, met op de voorgrond een vermoedelijke bakstenen pijler, en op de achtergrond de nis in de oksel van de scherfwand (foto: Sam De Decker).

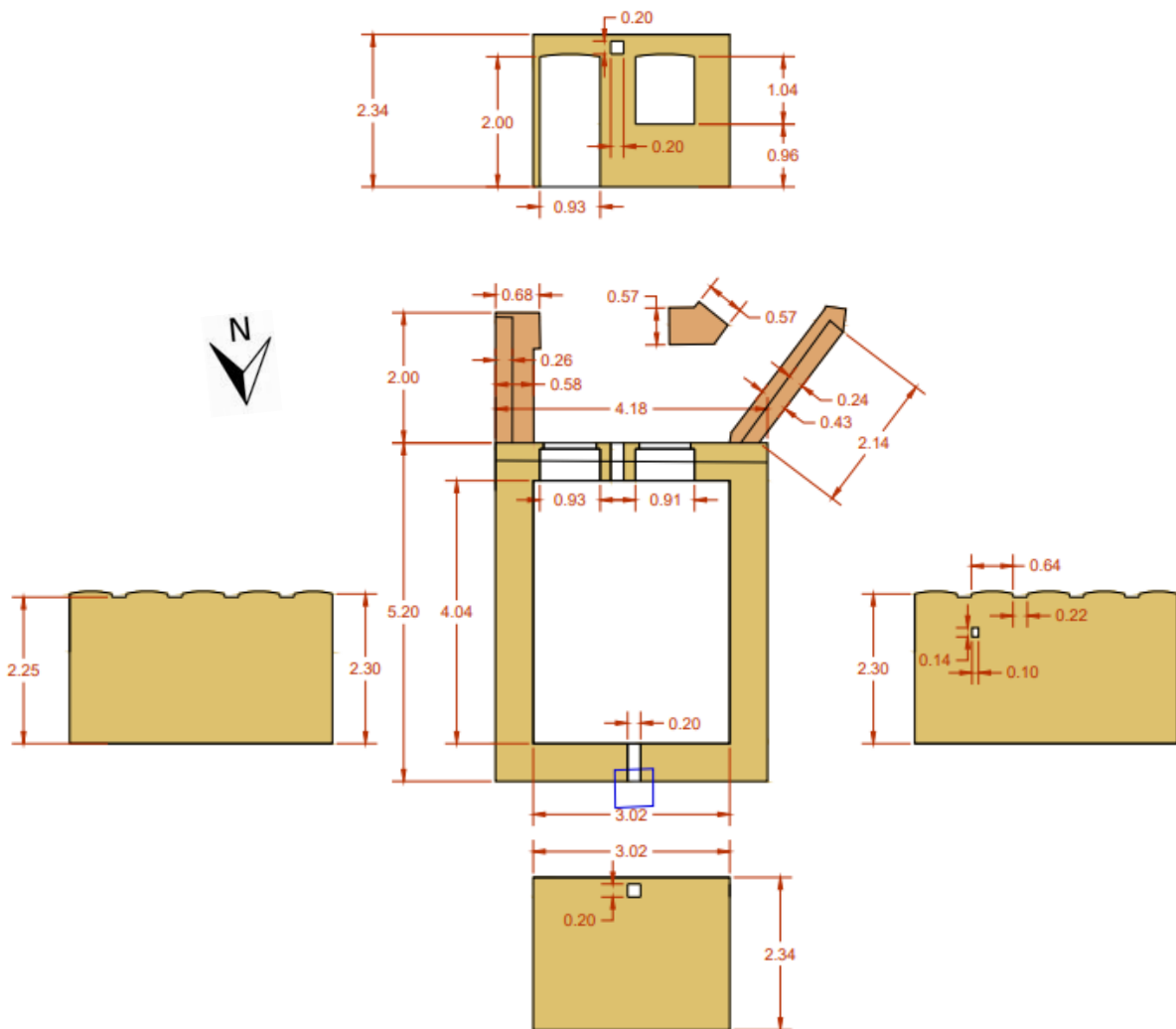
Figuur 16: Zicht op het plafond met troggewelf (foto: Sam De Decker).

Figuur 17: Beeld vanuit het noorden (Willem Elsschotlaan): enkel de twee schachten steken uit boven het zandlichaam (foto: Sam De Decker).

Figuur 18: De structuur is deels ingegraven, en steekt ongeveer 1,5m boven het omgevende maaiveld uit (foto: Sam De Decker).

Figuur 19: Algemeen opmetingsplan. Centraal bevindt zich het grondplan, met daarrond de profielen van de wanden. Een projectie op het kadasterplan is weergegeven op figuur 3.

Figuur 20: 3D-terreinopname van de constructie (opname en beeld: Johan van Laecke).

Figuur 21: 3D-terreinopname van de constructie (opname en beeld: Johan van Laecke).

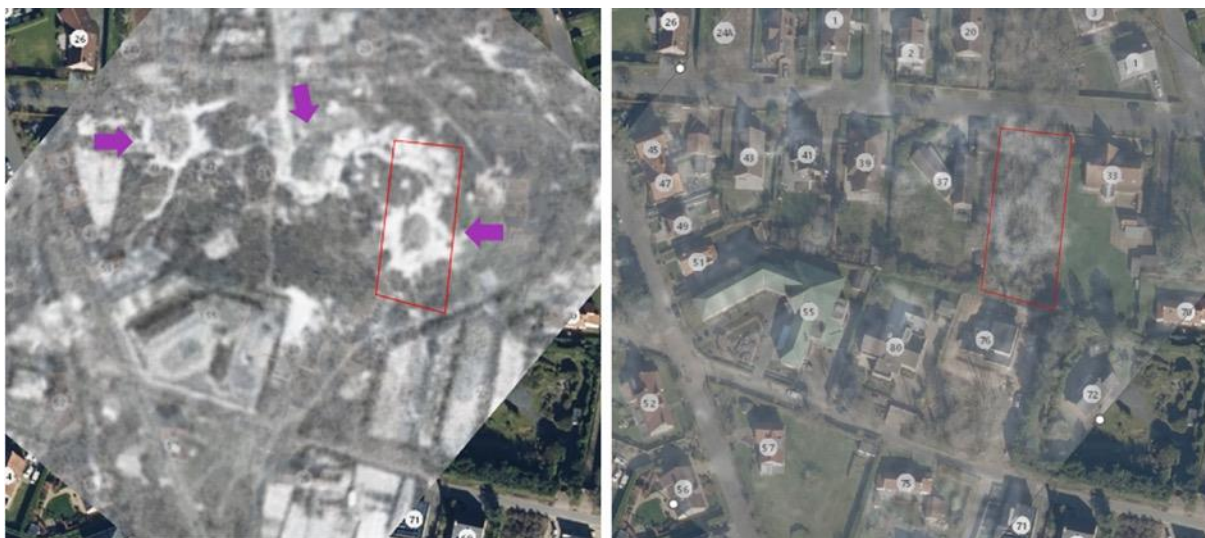

6.3 HISTORISCHE GEGEVENS

In het onderzoek naar de historische gegevens over deze toevalsvondst kan een onderscheid gemaakt worden in enerzijds de bronnen die directe informatie opleveren over de onderzochte constructie, en anderzijds over de historische context en de omgeving waarin de vondst te situeren is.

6.3.1 Directe bronnen over de vondst

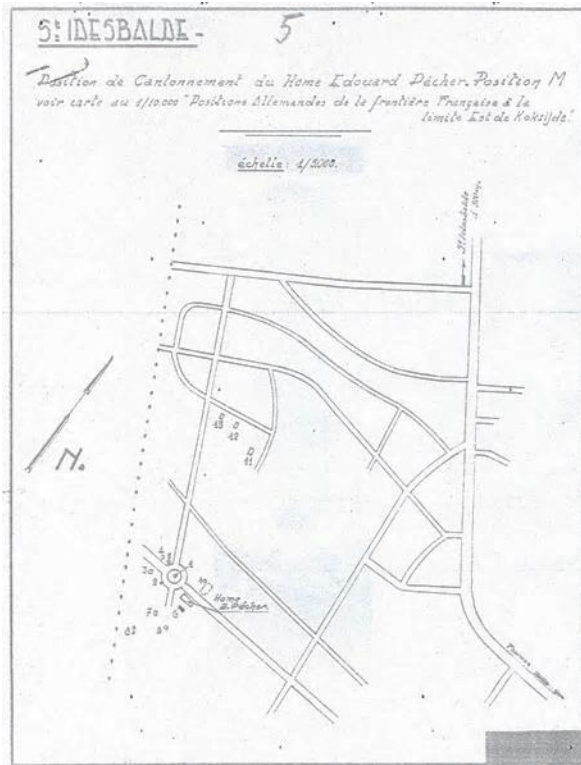
Bronnen die directe informatie verschaffen over het gebouwtje aan de Willem Elsschotlaan zijn schaars. In de eerste plaats zijn er enkele geallieerde luchtfoto's uit het voorjaar van 1944 (Figuur 22). Op de foto's is het gebouwtje te zien als een donkere vlek, omgeven door een witte rand en verbonden met loopgraven. De donkere vlek wijst op begroeiing, de bleke rand is het duinzand dat dagzoomt als gevolg van afgraving. Op de foto's is duidelijk te zien dat er minstens drie gelijkaardige structuren aanwezig waren, op korte afstand en met elkaar verbonden met loopgraven.

Figuur 22: Luchtfoto van 28 mei 1944, geprojecteerd op een actuele luchtfoto. Het perceel waarop de vondst werd gedaan is in rood gemarkeerd, de andere zichtbare structuren met een pijl aangeduid. (© NCAP en Digitaal Vlaanderen).

Een tweede bron van informatie zijn de inventarissen en opmetingen van na de oorlog zoals de dossiers van de *Etat Major de Destruction* (EMD), een dienst van het Belgische leger die kort na de oorlog grote delen van de Atlantikwall in kaart bracht⁷. Het doel van deze inventarisatie was om te bepalen welke bouwwerken nog van nut konden zijn voor defensieve doeleinden, en welke “geneutraliseerd” moesten worden. In het dossier van ‘*Position M*’ binnen sector 1 (de zone van de Franse grens tot Koksijde) worden drie structuren aangeduid die omschreven worden als “*abri logement en briques semi-enterré*” (half ondergrondse schuilplaats in baksteen), zonder verdere details. Hoewel de aangeduide locatie niet perfect overeen komt (de drie structuren worden wat meer naar het westen gesitueerd) gaat het vermoedelijk wel om de drie structuren die ook op de luchtfoto's van 1944 zichtbaar zijn. In dat geval komt de toevalsvondst overeen met structuur nr. 11 (Figuur 23).

⁷ Gegevens ter beschikking gesteld door Pierre Nowak.

Figuur 23: Inventaris van het Belgische leger in de naoorlogse periode (© Koninklijk Legermuseum).

Een gelijkaardig beeld komt naar voor uit het standaardwerk van Francart over de Atlantikwall in België⁸, dat grotendeels gebaseerd is op de dossiers van de EMD. Ook Francart omschrijft ‘Position M’, maar meldt verder dat deze niet bijzonder is (“rien de particulier”). Het kaartje dat Francart opneemt is te weinig gedetailleerd om veel uit af te leiden.

Tot slot wordt de onderzochte structuur ook vermeld in de dossiers van het Ministerie van Openbare Werken⁹. Deze dienst maakte vanaf de jaren '60 inventarissen van oorlogsstructuren aan de kust, met het oog op de afbraak ervan. De onderzochte structuur wordt een eerste keer vermeld in 1975, als nr. 30 van de inventaris (Figuur 24). In de omschrijving is vermeld dat het om een bunker gaat, die evenwel is afgebroken door de gemeente. Precies hetzelfde geldt voor de aanpalende bunker met nummer 30 bis. Dat structuur nr. 30 echter niet afgebroken werd, blijkt uit de opname in een nieuwe inventaris in 1982. Deze keer wordt er niet verwezen naar een afbraakdossier. Structuur 30bis wordt niet meer vermeld in 1982.

Figuur 24: Uittreksel uit een inventaris van het Ministerie van Openbare Werken uit 1975 (© MOW), met aanduiding van vijf bewaarde structuren. Nummer 30 bevindt zich op de locatie van de onderzochte constructie aan de Willem Elsschotlaan.

⁸ Francart 1988.

⁹ Gegevens ter beschikking gesteld door Pierre Nowak.

Samenvattend blijkt uit de bronnen duidelijk dat zich hier een militaire constructie uit de Tweede Wereldoorlog bevond, die omschreven wordt als bunker of half-ingegraven schuilplaats. De structuur maakte deel uit van een groter geheel, waarvan het grootste deel in de loop der jaren afgebroken werd.

6.3.2 De context: *Widerstandsnest Radetzky*

Ook al zijn de bronnen over de onderzochte structuur in eerste instantie schaars, toch wijzen ze de weg naar het ruimere kader waarin de toevalsvondst gesitueerd kan worden.

Ongeveer 200m ten zuiden van het onderzoeksgebied werd in 1937 het Home Edouard Pecher gebouwd, de huidige Westhoek Academie Koksijde in de Veurnelaan. Bouwheer van dit grote kinderhome was de toenmalige Liberale Mutualiteit¹⁰. In 1940, vrij snel na de Duitse inval, werd het Home Pecher geconfisqueerd door het Duitse leger en omgevormd tot militair hospitaal, het MarineLazarett St-Idesbald¹¹. Er werden grote rode kruisen geschilderd op het dak, die tot het einde van de oorlog zichtbaar bleven. In de tuin van het Marinelazarett werd een grote bunker gebouwd, een zogenaamde *Luftschutzbunker*, die aan maar liefst 200 militairen onderdak kon bieden (type LS200). Hoewel de aanwezigheid van een belangrijk hospitaal en een grote bunker wijzen op een significante aanwezigheid van Duitse troepen in de directe omgeving van het onderzoeksgebied in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog, zijn er voor deze periode geen concrete aanwijzingen voor de fysieke huisvesting van Duitse troepen in het onderzoeksgebied in de Willem Elsschotlaan, ten noorden van Home Pecher.

Vanaf begin 1943 kwam hierin verandering, in toepassing van de beslissing om de bestaande kustverdediging uit te bouwen tot de Atlantikwall. Zo werd in februari 1943 de sector KVA A3 (die grosso modo overeen stemde met de Belgische westkust, van Blankenberge tot de Franse grens) overgenomen door de 171ste Reserve Infanterie Divisie van het Duitse leger¹². Eén van de regimenten van deze Divisie (het 19de Reserve Grenadierregiment) werd gestationeerd in Nieuwpoort; elk regiment bestond uit meerdere bataljons en elk bataljon op zijn beurt uit vier compagnies. Het hoofdkwartier/de staf van het derde bataljon werd toegewezen aan het '*Widerstandsnest Radetzky*'¹³, waar tevens ook de 10de compagnie werd gehuisvest (ca. 180 man) (Figuur 25).

¹⁰ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024b.

¹¹ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024b en communicatie Pierre Nowak.

¹² Decoodt 2020.

¹³ Een *Widerstandsnest* (WN) vormt het kleinste type infanteriesteunpunt in de Atlantikwall en werd vooral verdedigd met lichtere infanteriewapens; Decoodt 2020.

Geheime Commandoafz. KTB

Anhang 1 zu 171. Res.-Div. Abt. 2a
 Al. 171/10/1941 vom 8. V. 43

Unterkunftsübersicht der 171. Reserve-Division

104/104

Einheit:	Unterkunftsort:
<u>Kdo. 171. Reserve-Division</u>	Dixmuiden
Res. Nachr. Komp. a 1071 (t mot)	"
Res. Ps. Jg. Komp. 1071 (mot Z)	Couckelaere
Res. Radfahrschw. 1071	Dixmuiden
Res. San. Komp. 1071	1/3 Ghistelles - 2/3 Furnes
Res. Kr. Kw. Zug 1071	Dixmuiden
<u>Kdr. d. Res. Div. Nachschub. Tr. 1071</u>	Wijnendaale-Schloss
1./gr. Kw. Kol. 1071	Ichteghem
3./1e. Res. Fahrkol. 1071	Wijnendaale-Dorf
Res. Kw. Werkst. Zug 1071	Thourhout
Res. Nachschubzug 1071	Wijnendaale
R.O.B.-Lehrgang Res. Gren. Regt. 19	Dixmuiden
R.O.B.-Lehrgang Res. Gren. Regt. 71	Adinkerke
R.O.B.-Lehrgang Res. Gren. Regt. 216	Jabbeke
R.O.B.-Lehrgang Res. Art. Regt. 252	Ghistelles
<u>Stab Res. Gren. Regt. 19</u>	Mieuport
Res. Inf. Nachr. Ep. 19	"
Res. Inf. Gesch. Ep. 19	Oostduynkerke
Res. Inf. Ps. Jg. Ep. 19	Mieuport
Res. Ep. f. Inf. Rtrsg. 19	Keyem
<u>Stab I./Res. Gren. Regt. 19</u>	Middelkerke
1./Res. Gren. Regt. 19	Westende
2./" " " 19	Middelkerke
3./" " " 19	Stxp. Seeckt
4./" " " 19	Westende
<u>Stab II./Res. Gren. Regt. 19</u>	Coxyde
5./Res. Gren. Regt. 19	Oostduyinkerke
6./" " " 19	Coxyde
7./" " " 19	La Panne
8./" " " 19	Coxyde
<u>Stab III./Res. Gren. Regt. 19</u>	Wn. Radetzky
9./Res. Gren. Regt. 19	Karthäuser-Dünen
10./" " " 19	Wn. Radetzky
11./" " " 19	La Panne
12./" " " 19	Oostduynkerke
<u>Stab Res. Gren. Regt. 71</u>	Furnes
Res. Inf. Nachr. Ep. 71	"
Res. Inf. Gesch. Ep. 71	Balscamp
Res. Inf. Ps. Jg. Ep. 71	Furnes
<u>Stab III I./Res. Gren. Regt. 71</u>	Pervyse
1./Res. Gren. Regt. 71	Avecappelle
2./" " " 71	Ramsappelle
3./" " " 71	Caeskerke
4./" " " 71	Pervyse

Gen. Kdo. LXXXIX A.K.
 Eing. 9. V. 44
 All. Ja. Nr. 511/104

Figuur 25: Document uit het Kriegstagbuch van het 89 Armee-Korps (© NARA). Dit document toont aan dat zowel de bataljonsstaf als de 10de compagnie wordt toegewezen aan WN Radetzky.

Relevant voor deze toevalsvondst is dat Duitse militaire stafkaarten dit WN Radetzky¹⁴ ten zuiden van St-Idesbald situeren (Figuur 26). De kern van WN Radetzky werd gevormd door het Home Pecher, waarvan gekend is dat de hospitaalfunctie eind 1942 werd opgegeven¹⁵. Uit de beschikbare plannen blijkt echter dat ook de zone ten noorden van het Home Pecher werd opgenomen in WN Radetzky, waaronder een groot gebouw met een opvallende plattegrond. Dit is Villa Chez Nous, in 1939 gebouwd op initiatief van Andrée Meyer, een jonge en vermogende kunstenares uit het Brusselse. Zij had een fonds opgericht om arme kunstenaars onderdak, materiaal, inspiratie en vooral een gezonde leefplaats te bieden, maar stierf op 23-jarige leeftijd. Haar ouders zetten de stichting verder en lieten architect Tony Matthys een groot luxueus pand met tuin bouwen, dat net voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd afgewerkt¹⁶.

¹⁴ De schrijfwijze varieert van Radetzky tot Radetzki, Radetsky en Radetski, al gelang de bron. Omdat de naam verwijst naar Josef Radetzky von Radetz, een Oostenrijkse legeraanvoerder, wordt in dit eindverslag consequent de schrijfwijze 'Radetzky' gehanteerd, tevens de meest voorkomende schrijfwijze.

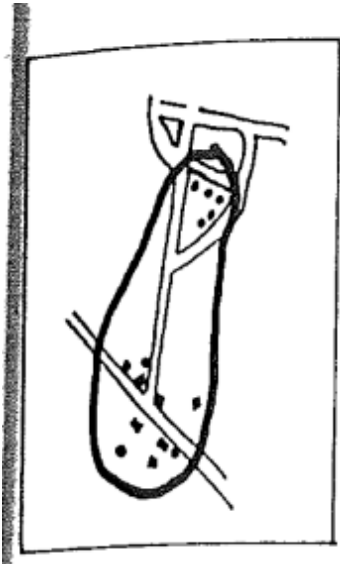
¹⁵ Hildebrand 2000 en communicatie door Pierre Nowak.

¹⁶ Gilles 1938.

Figuur 26: Uittreksel van een kaart van 25 maart 1943 van de sector KVA A3 (© NARA), waarop WN Radetzky is aangeduid met een vlaggetje, het symbool van bataljonshoofdkwartier.

Zowel de dossiers van de EMD als Francart (Figuur 27) vermelden WN Radetzky niet als dusdanig, maar de aanwezige versterkingen rond Home Pecher en Villa Chez Nous worden wel samen behandeld en omschreven als 'Position M'. Francart voegt aan de beschrijving toe dat één van de twee belangrijkste constructies van 'Position M' een groen geverfd dak had, en het andere een rood dak. In één van beide gebouwen zou in de kelder een hoofdkwartier ondergebracht zijn ('quartier général')¹⁷. Tot vandaag heeft Villa Chez Nous een zeer opvallend dak dat bestaat uit groene dakpannen, terwijl Home Pecher steeds rode dakpannen heeft gehad.

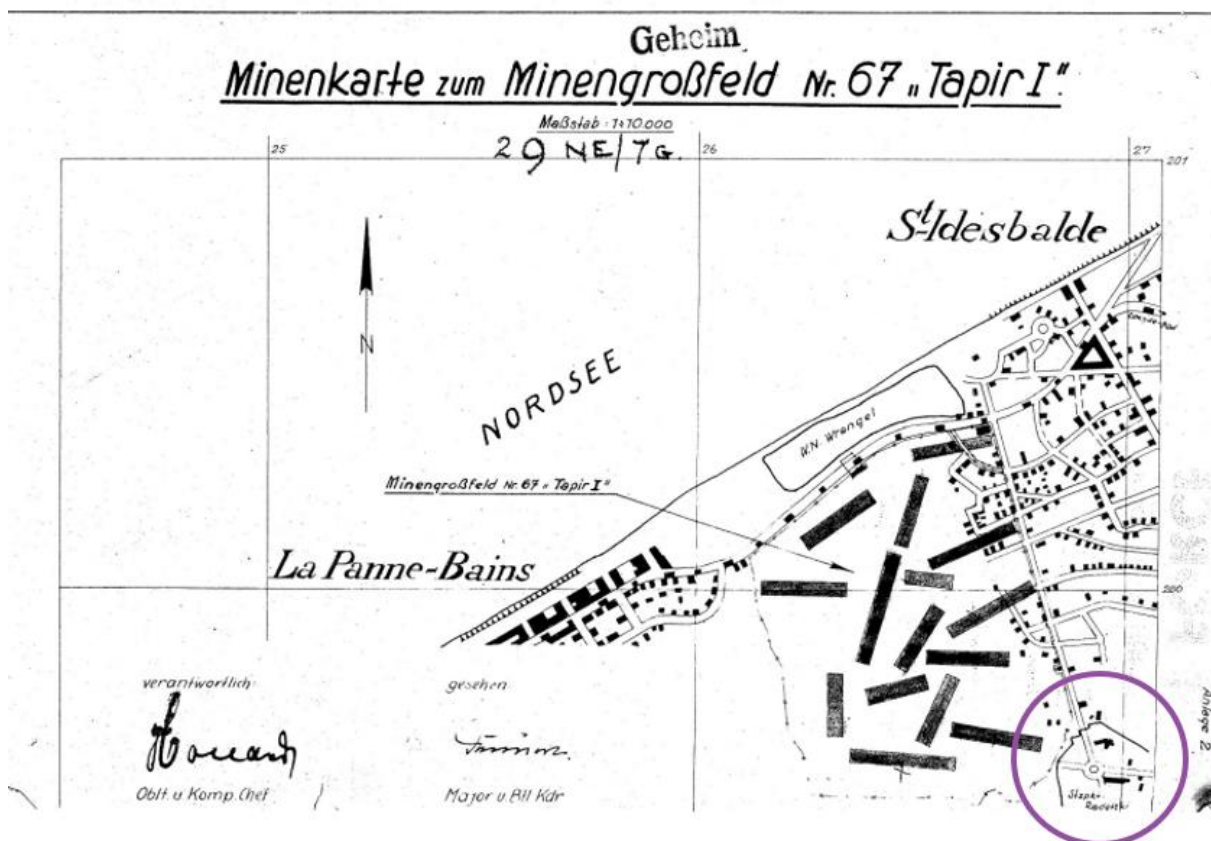

Figuur 27: 'Position M' in St-Idesbald, zoals weergegeven in Francart 1988: 129.

Een andere bron is een mijneveldenkaart uit 1944, die een gedetailleerd zicht geeft op de mijnevelden in de Houtsaegeerduinen, tussen St-Idesbald en De Panne (Figuur 28). In de

¹⁷ Francart 1988.

rechterbenedenhoek van de kaart is 'Stzpkt. Radetzki' vermeld¹⁸. Het valt op dat het weerstandnest/steunpunt op de kaart ruimtelijk afgebakend is en zowel Home Pecher als Villa Chez Nous omvat. Of WN Radetzky ook effectief ruimtelijk was afgebakend met bijvoorbeeld een draadversperring is zeer goed mogelijk, maar kon niet met zekerheid bevestigd worden uit een analyse van de luchtfoto's¹⁹.

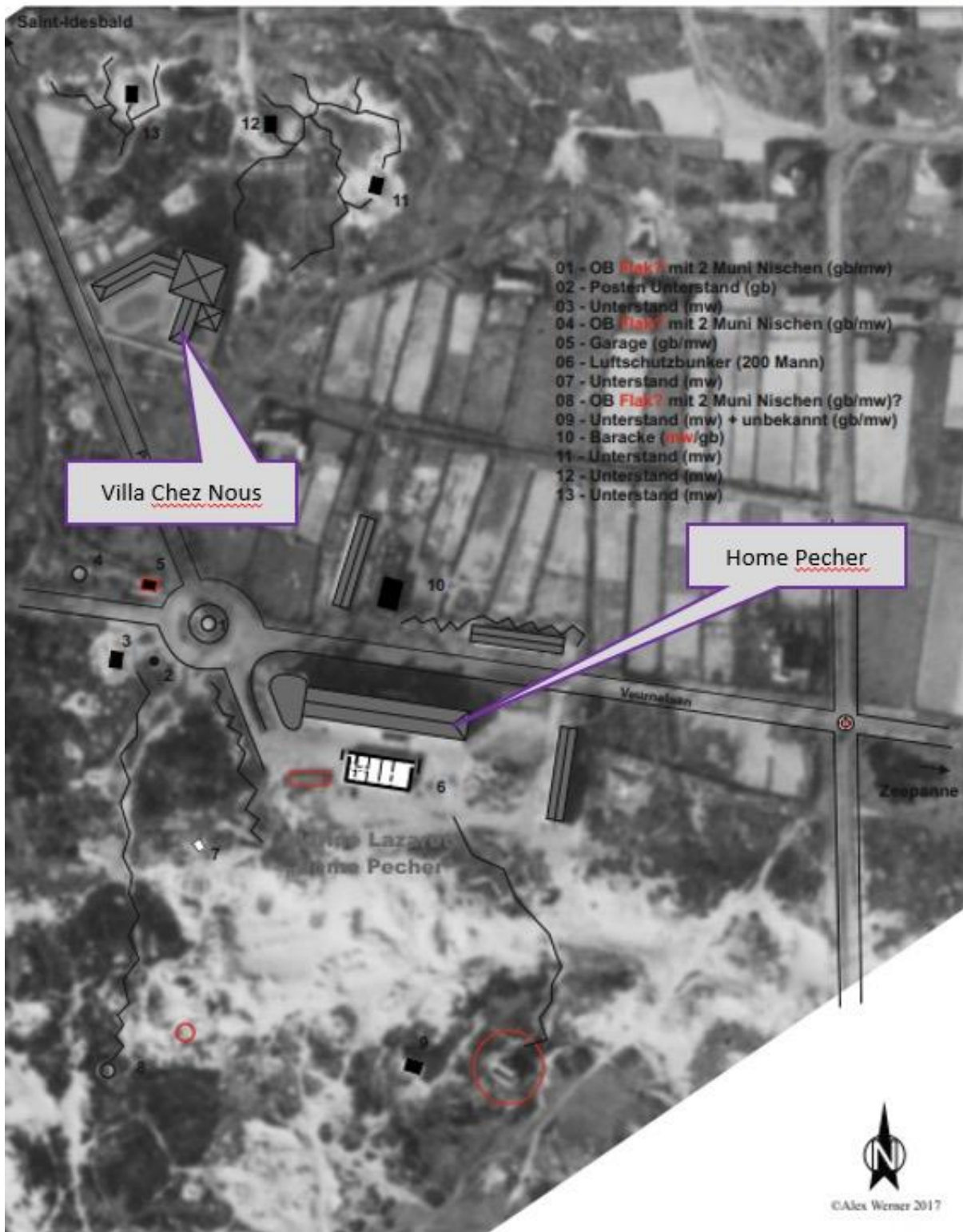
Figuur 28: Mijneveldenplan uit 1944, opgemaakt door het Duitse leger, met aanduiding van Stzpkt Radetzki (sic) dat zowel Home Pecher als Villa Chez Nous omvat. Ongepubliceerde kaart uit het privé-archief van Alain van Geeteruyen, ter beschikking gesteld door Pierre Nowak.

De opname van Villa Chez Nous in WN Radetzky in 1943 is van belang voor de interpretatie van de toevalsvondst in de Willem Elschotlaan, omdat er op de luchtfoto's van 1944 een directe fysieke link blijkt tussen de onderzochte constructie en de villa. Dat zowel Home Pecher als Villa Chez Nous deel uitmaken van WN Radetzky en dat ook de onderzochte structuur hiermee in verband staat, wordt finaal bevestigd door de Duitse onderzoeker Alex Werner, die in 2017 een (niet-gepubliceerd) onderzoek voerde naar de Atlantikwall en WN Radetzky als testcase uitwerkte (Figuur 29). Werner identificeerde op basis van teksten, luchtfoto's en plannen een dertiental structuren die tot WN Radetzky behoorden, waaronder een aantal kleine bunkers, een barak en een aantal geschutsofstellingen. Het onderzoeksgebied en de onderzochte constructie in de Willem Elsschotlaan zijn uitdrukkelijk aangeduid in de inventaris (nr. 11) en omschreven als *Unterstand* (bunker), samen met nog twee andere en zeer gelijkaardige constructies op korte afstand. Alle drie de constructies zijn volgens Werner verbonden met loopgraven, die op hun beurt in verbinding staan met Villa Chez Nous.

¹⁸ De opdeling tussen een Widerstandsnest en een Stützpunkt werd niet altijd even strikt gehanteerd, bovendien kan een versterking evolueren doorheen de tijd. Mededeling Hannelore Decoodt en Pierre Nowak.

¹⁹ Mededeling Birger Stichelbaut.

WN	'WN Radetzki' Saint-Idesbald	Alex Werner	
bis 1943 Marine Lazarett anschließend Batt. Gef. Stand		F3 3250 100 [F3 284]	
51° 6'4.32"N / 2°36'56.10"E		Pos M	01.10.2017

Figuur 29: Ongepubliceerde kaart van WN Radetzki (sic), opgesteld door Alex Werner in 2017 (ter beschikking gesteld door Pierre Nowak).

Een laatste te vermelden historische bron is een vermelding van de Villa Chez Nous in een reeks nota's van de Belgische Dienst voor Recuperatie van Kunstwerken²⁰. Hieruit blijkt dat de Duitse admiraal Frisius in mei 1943 de inbeslagname beval van tien kunstwerken die zich in Villa Chez Nous bevonden, wat indirect aangeeft dat de villa onder Duitse "aandacht" komt (Figuur 30).

170 745

OFFICE DE RECUPERATION ECONOMIQUE - DIENST VOOR ECONOMISCHE RECUPERATIE	
SERVICE DE RECUPERATION ARTISTIQUE DIENST VOOR DE RECUPERATIE VAN KUNSTWERKEN	
PROPRIETAIRES — EIGENAARS : Fondation Andrée Meyer, Villa "Chez Nous" St. Ideebald (La Panne).	ACHETEURS — KOOPERS : Amiral Frisius
1. Objet — Voorwerp : Statue en bronze. 2. Artiste — Kunstenaar : 3. Sujet — Onderwerp : Un chat et un garçon. 4. Matière — Materiaal : 5. Mesures — Afmetingen : 6. Signature, éditeur, marque : Handtekening, uitgever, merk : 7. Date — Datering : 8. Provenance — Herkomst : 9. Littérature — Literatuur : 10. Exposition — Tentoonstelling : 11. Photographié ou reproduit — Gefotografeerd of gereproduceerd : 12. Nom du photographe — Naam van den fotograaf : 13. Remarques — Bijzonderheden : 14. Etat en possession de, voorgebruik in bezit : Villa "Chez Nous" à St. Ideebald. Was in bezit, gebruik, bewaring van : 15. Par confiscatie door confiscatie diefstal gedwongen of vrijwilligen verkoop in bezit Erkreeft in mei 1943 à la Fondation Andrée Meyer , Villa "Chez Nous" St. Ideebald, La Panne, sur ordre de l'Amiral Frisius par de la Marine-Stationverwaltung Ostende . 16. Explication — Toelichting :	

Figuur 30: Fiche van de voormalige Dienst voor Economische Recuperatie (© FOD Economie).

6.4 INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE

6.4.1 Interpretatie van de onderzochte structuur

De typologie van de onderzochte structuur geeft duidelijk aan dat het gebouwtje een militaire constructie is uit de Tweede Wereldoorlog. Aanwijzingen hiervoor zijn onder meer de aanwezigheid van scherfmuren, de dikte van de muren en de afdekking/camouflage met een dik pakket zand. De historische bronnen, in het bijzonder de luchtfoto's uit 1944, bevestigen deze identificatie. Het gaat hierbij niet om een massieve betonnen bunker, maar om een relatief lichte schuilplaats voor een kleinere eenheid. Zo'n bakstenen schuilplaats wordt geduid met de Duitse term *Feldmäbiger Ausbau*²¹. Ook de dossiers van de EMD spreken kort na de oorlog van half-ingegraven bakstenen schuilplaatsen.

Een dergelijke constructie komt nooit alleen voor, maar vormt steeds een onderdeel van een groter geheel. Uit de historische data blijkt dat er voldoende elementen zijn om aan te nemen dat Villa Chez Nous, waarmee het gebouwtje direct fysiek verbonden is, vanaf 1943 deel uitmaakt van *Widerstandsnest Radetzky*. Van deze versterking is uit de historische bronnen gekend dat het niet alleen een compagnie van ca. 180 militairen herbergde, maar dat het ook het hoofdkwartier was van het derde bataljon van het 19de Reserve Grenadierregiment en dus onderdak bood aan de bataljonsstaf.

²⁰ FOD Economie.

²¹ Van Geeteruyen & Peeters 2004.

Home Pecher was uitermate geschikt om een aanzienlijke groep militairen onder te brengen, zeker omwille van de aanwezigheid van een versterkte bunker die plaats bood aan 200 personen. Het lijkt daarom voor de hand te liggen dat dit Home de basis wordt van de 10de compagnie. Uit luchtfoto's blijkt dat vanaf 1943 rond het Home Pecher meerdere barakken worden opgetrokken, wat wijst op een verhoogde activiteit.

Het is mogelijk dat ook de bataljonsstaf in Home Pecher was ondergebracht, maar op basis van de verzamelde data is het waarschijnlijker dat deze werd ondergebracht in Villa Chez Nous. Deze villa werd gebouwd in 1939 en was een groot, modern en gerieflijk gebouw. Het tijdstip van de inbeslagname van de kunstwerken uit de Villa Chez Nous in mei 1943 loopt opvallend gelijk met de uitbouw van WN Radetzky en de installatie van de bataljonsstaf (voorjaar 1943) - mogelijk is het een afspiegeling van de opeising van de villa en de inrichting als hoofdkwartier.

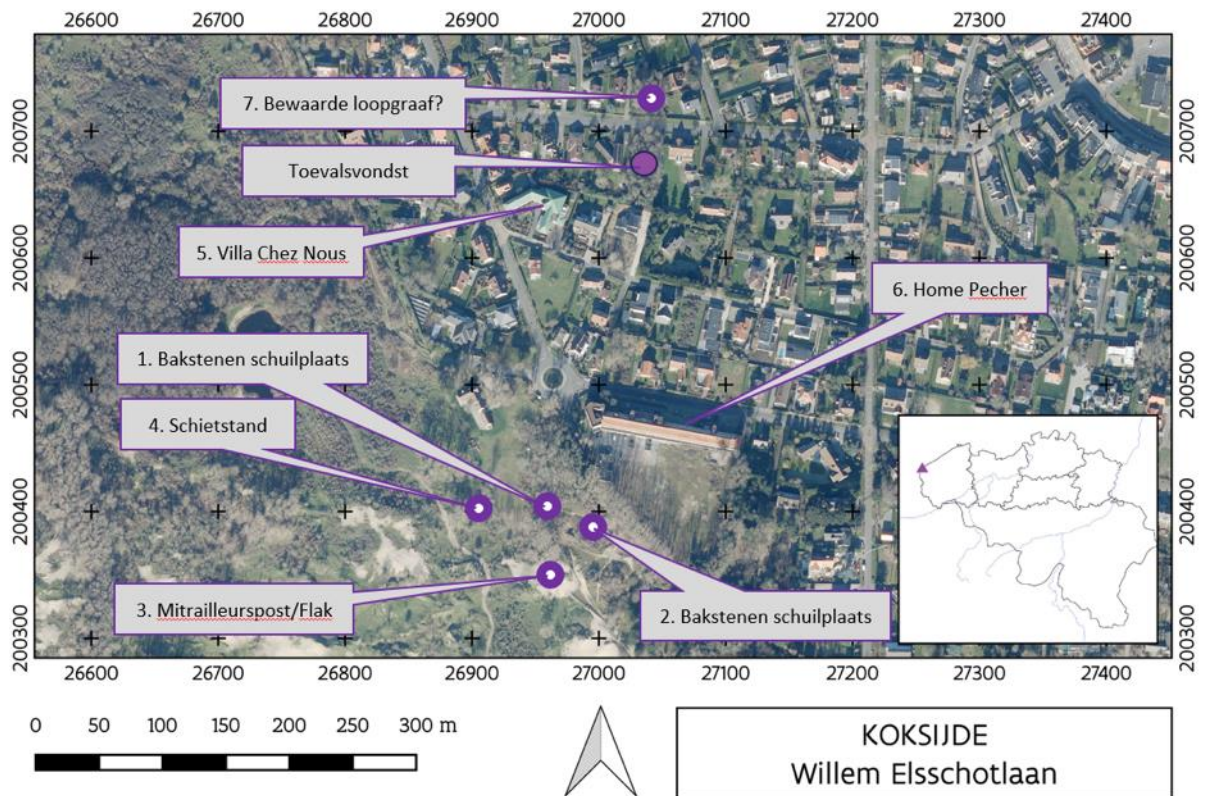
Het gebouwtje dat het voorwerp was van de toevalsvondst maakte deel uit van een groep van minstens drie gelijkaardige constructies die opgetrokken werden direct ten noorden van de Villa Chez Nous. Al deze constructies zijn verbonden met loopgraven, die ook lijken aan te sluiten op de villa. Dit bevestigt de relatie tussen de villa en de militaire schuilplaatsen.

6.4.2 Andere relictten van Widerstandsnest Radetzky

Er is geen sluitende inventaris voorhanden van de structuren of onderdelen van WN Radetzky. Hoger werd aangetoond dat zowel de EMD als Werner dertien structuren identificeren (exclusief Home Pecher en Villa Chez Nous), terwijl Francart een zeventiental stippen op de kaart zet. Feit is wel dat de meeste relictten van WN Radetzky in de naoorlogse periode gesloopt werden, in kader van de inrichting van het gebied als residentiële verkaveling. Dat blijkt onder meer uit het archief van het Ministerie van Openbare Werken, waarin is aangegeven dat er in 1975 slechts nog een vijftal structuren bewaard waren. Door de toenemende verkavelingsdruk verdwenen ook deze in de jaren nadien.

Uit terreinonderzoek bleek echter dat desondanks een aantal structuren van WN Radetzky aan de sloophamer konden ontsnappen en tot vandaag bewaard zijn (Figuur 31). Grondiger veldonderzoek in de aanpalende duinen zou mogelijk nog bijkomende structuren aan het licht kunnen brengen. Opvallend is dat niet alle aangetroffen relictten op de inventarissen staan, wat doet vermoeden dat het feitelijk aantal structuren gevoelig hoger lag dan dertien, vijftien of zeventien.

Figuur 31: Actuele luchtfoto met aanduiding van de bewaarde relictten van WN Radetzky (© Digitaal Vlaanderen).

6.4.2.1 Bakstenen schuilplaats

Een eerste constructie is een bakstenen schuilplaats die qua vorm en afmetingen nagenoeg identiek is aan de onderzochte constructie in de Willem Elsschotlaan (Figuur 32, Figuur 33); het gaat om een rechthoekig bakstenen gebouwtje van 3m op 4m met twee opvallende schachten (in zij- en achterwand), een deur met aanpalende (posterieur dichtgemaakte) vensteropening en een plafond dat bestaat uit een troggewelf. Het enige verschil met de constructie aan de Willem Elsschotlaan is dat dit gebouwtje geen scherfmuren heeft. Verder valt op dat de schacht in de zijmuur roetsporen draagt, wat wijst in de richting van een gebruik als schoorsteen.

Op de inventaris van Werner (Figuur 29) draagt deze constructie nr. 7, al is de lokalisatie niet volledig precies. Deze constructie bevindt zich op een steenworp ten zuidwesten van Home Pecher en is hiermee vermoedelijk geassocieerd. Opmerkelijk is wel dat de toegang zuid-gericht is, weggedraaid van het Home.

Figuur 32: De voorgevel van de schuilplaats, verscholen in het struikgewas (foto: Sam De Decker).

Figuur 33: Interieur van de schuilplaats, met dichtgemaakte vensteropening (foto: Sam De Decker).

6.4.2.2 Bakstenen schuilplaats

In de duinen ten zuiden van Home Pecher ligt een tweede kleine constructie, die aan de binnenzijde ongeveer 2m50 op 2m50 meet (Figuur 34). De wanden zijn opgetrokken in baksteen, maar het dak wordt gevormd door een betonplaat van ca. 15cm dik. De constructie ligt grotendeels begraven in het duin, maar lijkt aan te sluiten op een bakstenen loopgracht die in zuidelijke richting loopt. Het interieur is grotendeels ondergestoven met duinzand, waardoor het onmogelijk is om de hoogte te bepalen. Dit gebouwtje staat niet op de inventaris van Werner.

Figuur 34: Kleine en grotendeels ondergestoven constructie (foto: Sam De Decker).

6.4.2.3 Mitrailleurspost of Flak

Enkele honderden meters ten zuidwesten van Home Pecher bevinden zich de restanten van een mitrailleurspost of een Flak (luchtafweergeschut) (Figuur 35). De structuur was opgebouwd uit baksteen en ligt vandaag in ruïneuze toestand midden in een duingebied. Deze structuur draagt nr. 8 op de inventaris van Werner (Figuur 29).

Figuur 35: Restanten van een mitrailleurspost of Flak (Foto: Sam De Decker).

6.4.2.4 Schietstand

In dezelfde omgeving, ten zuidwesten van het Home, identificeerde dr. Stichelbaut de resten van een schietstand waarvan de aarden wallen bewaard zijn. Deze structuur is te zien op de luchtfoto's uit 1944, en vandaag nog duidelijk te herkennen op het digitale hoogtebestand (Figuur 36).

Figuur 36: Op het digitaal hoogtebestand is de schietstand duidelijk te herkennen.
© Digitaal Vlaanderen.

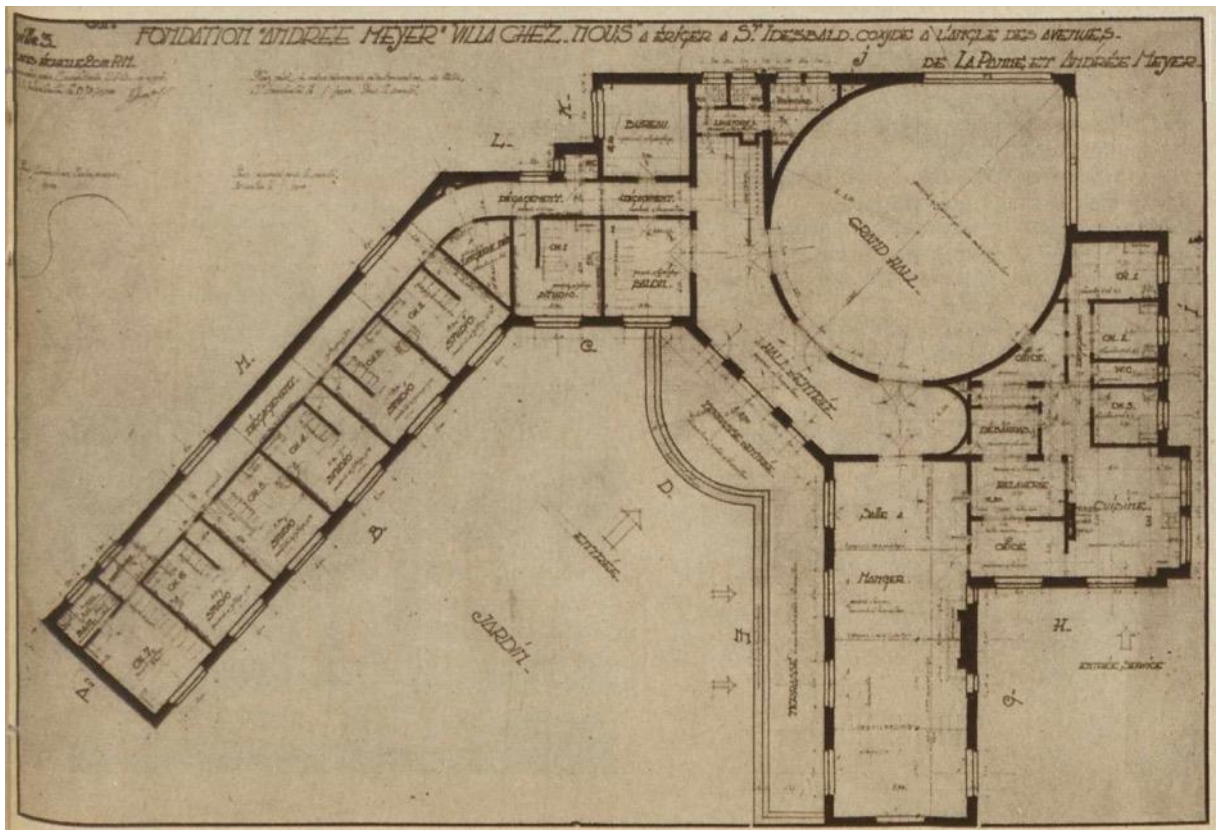
6.4.2.5 Villa Chez Nous

Villa Chez Nous werd in 1939 gebouwd naar ontwerp van architect Tony Matthys (Figuur 37), op initiatief en ter nagedachtenis van Andrée Meyer.

Het gebouw wordt omstandig omschreven in het architectuurtijdschrift 'Batîr' in 1938, nog voor de oplevering in 1939: *"Het is een zeer ruim gebouw, met twee vleugels in de richting van een toegangstuin, waarvan de compositie harmonieus zal reageren op het vredige ritme, geïnspireerd door de beste Engelse rustieke architectuur. Op de begane grond, in de as, is er een entreeterras, een kleine hal die dienst doet als hal en een grote ronde hal; de rechtervleugel heeft een terras met uitzicht op de tuin die in verbinding staat met een grote eetkamer, die op zijn beurt verbonden is met het servicegebied: bijkeuken, keuken, wasruimte, berging. In de linkervleugel, voorbij de woonkamer, de atelier-salon en het administratiekantoor, komen zeven studio's met slaapkamers en een badkamer. De eerste verdieping neemt de essentiële elementen van deze verdeling over en omvat de inkomhal, de cirkelvormige vide van de ontvangsthal, vijf studio's, een doucheruimte en een linnenkamer in de rechtervleugel, en acht studio's en een linnenkamer in de linkervleugel."*²²

²² Gilles 1938 (citaat vertaald uit het Frans).

Figuur 37: Origineel bouwplan van het 'Home des artistes' of Villa Chez Nous, ontworpen door Tony Matthyss. Gilles 1938: 321.

De gevels van de villa zijn opgetrokken in bruine baksteen en versierd met een aantal bas-reliëfs die het jaartal 1939 dragen (Figuur 39). Rechts van de centrale ingang is een medaillon ingewerkt ter nagedachtenis van Andrée Meyer (Figuur 40).

Naast de opmerkelijke plattegrond is het meest opvallende aan het gebouw wellicht de afwerking van het dak met groene dakpannen. Er kan niet met zekerheid gesteld worden dat deze groene dakpannen origineel zijn en uit de jaren '30 stammen, maar dat lijkt wel waarschijnlijk. Niet alleen was het gebruik van groene dakpannen in het interbellum niet ongebruikelijk, ook verwijst Francart uitdrukkelijk naar een gebouw met een groen dak, als onderdeel van WN Radetzky. Verder geven de bewaarde reliëfs en glasramen aan dat het gebouw vermoedelijk nooit structureel verbouwd werd.

In 1947 stelde de Fondation Andrée Meyer het gebouw ter beschikking van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, dat er tot 1974 een zogenaamde meisjeskolonie in onderbracht²³. Vanaf 1974 werd het gebouw ingericht en gebruikt als Rust- en Verzorgingstehuis 'de Brink'. Deze functie werd in 2022 stopgezet en in 2023 werd de site verkocht. Het behoud van het gebouw lijkt onzeker.

²³ AMSAB 2020.

Figuur 38: Villa Chez Nous (foto: Sam De Decker).

Figuur 39: Bas-reliëf op de buitengevel aan de binnenkoer van Villa Chez Nous, met een datering in 1939 (foto: Sam De Decker).

Figuur 40: Herdenkingsmedaillon ter ere van Andrée Meyer, op de buitengevel van de villa (foto: Sam De Decker).

6.4.2.6 Home Edouard Pecher

Het imposante Home Edouard Pecher in de Veurnelaan herbergt vandaag de Vrije Kunstacademie van Koksijde, en is beschermd als monument.

Het Home Pecher werd in 1937 gebouwd op initiatief van de Liberale Mutualiteiten, naar ontwerp van ingenieur architect Marcel Simon (Figuur 42). Het gebouw werd ontworpen als vakantiekolonie met de bedoeling om kinderen een zo gezond mogelijk verblijf te bieden als preventie tegen luchtaandoeningen, waarbij sport en spel belangrijke factoren waren²⁴. Op enkele gemeenschappelijke zalen na had het gebouw strikt gescheiden delen voor jongens en meisjes, met als gevolg dat het centrale deel van het gebouw een volledig symmetrische opbouw had.

Het Home vertoont een zakelijke functionele stijl, die aansluit bij de interbellum-architectuur. Maximale verlichting en verluchting, belangrijke doelstellingen bij de realisatie van een home, werden optimaal verwezenlijkt door een doordachte inplanting en opbouw van het gebouw. Het complex wordt getypeerd door een inplanting en vormgeving die aangepast is aan de oriëntatie, de vorm en de hoekligging van het perceel, waarbij de korte westgevel uitgewerkt werd als inkompartij met een gebogen vorm. Daarbij sluiten sober uitgewerkte lange gevels aan met halfronde trappenkokers als verticale accenten aan de noordzijde en grote raampartijen aan de zuidzijde. Typerend is tevens het materiaalgebruik: het gebruik van gele baksteen in afwisseling met wit bepleisterde muuromlijstingen en rode boordsteen ter aflijning van het platte dak²⁵.

In 1950 werd het Home uitgebreid naar ontwerp van architect Gaston De Bruyker. De uitbreiding die in deze fase gebeurde werd getrouw aan het basisontwerp van Simon uitgevoerd, met gelijklopende keuzes in stijl, afwerking en materiaalkeuze. Het nieuwe gebouw, dat in 1952 een erkenning kreeg als preventorium van eerste categorie, is qua indeling evenwel minder gestructureerd dan de eerste fase, en lijkt vooral te willen voldoen aan een acuut plaatsgebrek in het bestaande gebouw²⁶.

Tussen de jaren '60 en '80 van de twintigste eeuw onderging het Home nog meerdere verbouwingen. In 1996 werd de functie als vakantiekolonie opgeheven en kwam het complex in handen van de gemeente Koksijde. Deze richtte het aanvankelijk in als cultureel centrum, vandaag is het in gebruik als kunstacademie en biedt het huisvesting aan verschillende socio-culturele verenigingen.

²⁴ Vanhove 2018.

²⁵ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024b.

²⁶ Vanhove 2018.

Figuur 41: De centrale inkom van Home Edouard Pecher (foto: Sam De Decker).

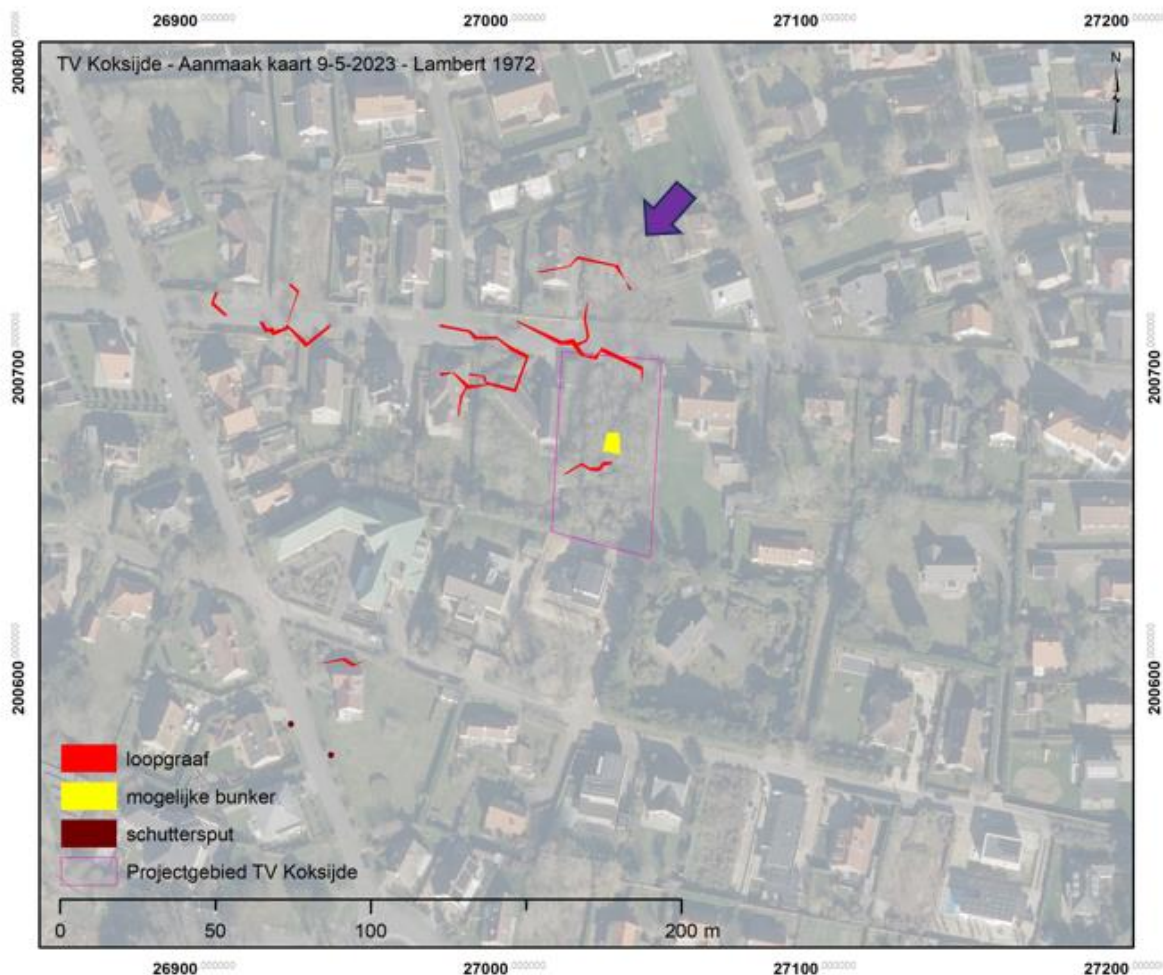

Figuur 42: Architecturale schets van Home Pecher, ca. 1937 (bron: Vanhove 2018: 15).

6.4.2.7 Bewaarde loopgraaf?

Direct ten noorden van het perceel van de toevalsvondst ligt nog een onbebouwd perceel. Het terrein vertoont een opvallend microreliëf, maar het is niet meteen duidelijk of dit het gevolg is van egalisatiewerken bij de aanleg van de Willem Elschotlaan, dan wel het relict van een loopgraaf. Zo is er een ondiepe slenk te zien die correspondeert met het tracé van een loopgraaf die door Birger Stichelbaut werd gekarteerd (Figuur 43).

Figuur 43: Kartering van een aantal loopgraven die zichtbaar zijn op de luchtfoto's uit 1944. De toevalsvondst is gemarkeerd in geel, de mogelijk bewaarde loopgracht is aangeduid met een pijl. Kaart opgemaakt door Birger Stichelbaut (UGent).

6.4.3 Vergelijking: bakstenen schuilplaatsen uit WO II aan de kust

In vergelijking met betonnen bunkers en geschutsofstellingen uit de Tweede Wereldoorlog, is er relatief weinig literatuur en vergelijkingsmateriaal te vinden over de kleine bakstenen schuilplaatsen, terwijl deze nochtans op grote schaal aanwezig waren²⁷. Dit komt vooral omdat heel wat van de kennis van de Atlantikwall gebaseerd is op inventarissen en opmetingen die net na de oorlog door het Belgische leger werden opgemaakt. Hierbij was de insteek in de eerste plaats welke bunkers gerecupereerd konden worden door het leger, waarbij vooral naar de grote en bommenvrije constructies werd gekeken. Hetzelfde geldt voor de inventarissen van het Ministerie van Openbare Werken uit de jaren '60, '70 en '80, die een tweede belangrijke bron zijn. De oorlogsconstructies in de duinen werden op grote schaal afgebroken omdat ze onveilig waren of omdat ze een hindernis

²⁷ Uit het Synthese-onderzoek van het archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen blijkt duidelijk de geringe kennis van bakstenen of gemetselde structuren. Gheyle *et al.* 2022.

vormden voor andere ontwikkelingen, zo blijkt uit de dossiers. Ook hierbij gaat het vooral om de grote betonnen bunkers: kleine constructies werden minder als hindernis gezien en waren bovendien veel eenvoudiger af te breken, waardoor er minder aanbestedingsdossiers werden opgemaakt. De meeste overzichtsplannen van Atlantikwall-sites geven dan ook vooral de betonnen bunkers weer, maar zijn erg onvolledig als het gaat om de lichtere en ondersteunende constructies in baksteen of hout. Een laatste element tenslotte dat meespeelt in de gebrekkige kennis van bakstenen constructies is dat er geen vaste standaarden waren, in tegenstelling tot de betonnen bunkers. Er waren weliswaar bepaalde bouwvoorschriften, maar in essentie bouwde men naar eigen inzicht wat nodig was en met de materialen die beschikbaar waren²⁸.

In de literatuur zijn tal van voorbeelden van bakstenen schuilplaatsen te vinden, maar in vele gevallen gaat de vergelijking niet op met de onderzochte structuur in de Willem Elsschotlaan. Vaak gaat het immers om bakstenen schuilplaatsen die deel uitmaken van een specifieke (kust)batterij, zoals het geval is in Raversijde (Oostende)²⁹, Stp. Waldersee (Oostduinkerke/Koksijde)³⁰ of Stp. Hundius/Batterij Halve Maan (Oostende)³¹.

De meest sprekende vergelijking is uiteraard te vinden in het andere bewaarde gebouwtje uit WN Radetzky, dat bewaard is in de duinen ten zuiden van Home Pecher (cf. supra). Op de scherfmuren na gaat het om quasi identiek hetzelfde gebouw met dezelfde opbouw en afmetingen, inclusief de ventilatieschachten, het troggewelf en de opbouw van venster en deur. Dit doet vermoeden dat beide constructies op één initiatief en in één bouwcampagne werden opgetrokken, en dat ze een gelijkaardige functie hadden.

Een tweede vergelijkbare constructie kwam in 2015 aan het licht bij een archeologisch onderzoek rond de villa van La Vigie (Koksijde)³². De aangetroffen bakstenen bunker (sic) was 4m op 3m groot en 2,2m hoog aan de binnenzijde (Figuur 44). Naast de deur bevond zich een raamopening. Aan de zijwand waren twee ventilatieschachten voorzien, die enkele centimeters boven het dak uit staken. Het dak bestond uit een vlakke betonplaat van 50cm dik; ook de vloer bestond uit een gegoten betonplaat. Het bunkertje gaf verbinding met een bakstenen loopgracht, die ten dele bewaard was. Aan de binnenzijde waren sporen van verlichting bewaard. 20m verderop bevond zich nog een tweede en gelijkaardige bunker, op privéterrein – volgens Francart bevonden er zich oorspronkelijk acht bakstenen constructies rond de villa³³, die vanaf eind 1942 in gebruik was als hoofdkwartier van een luchtdoelgeschuteenheid (Lei. Flak. Abt. 993)³⁴.

²⁸ Rijpsma 2019.

²⁹ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024c.

³⁰ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024d.

³¹ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024e.

³² Bracket *et al.* 2017.

³³ Francart 1988.

³⁴ Bracket *et al.* 2017.

Figuur 44: Collage van foto's van de bakstenen bunker in de tuin van La Vigie in Koksijde. Acke *et al.* 2017: 45.

Tot slot zijn ook de Duitse bakstenen manschappenverblijven in de Duinhoek in De Panne te vermelden. Deze schuilplaatsen zijn ingegraven in een duinflank en in de meeste gevallen voorzien van een tongewelf. Opvallend aan deze constructies is de erg grote variatie in vorm, afmetingen en opbouw³⁵.

6.5 SYNTHESE VAN DE KENNIS OVER DE ARCHEOLOGISCHE SITE

De kennis van de archeologische site die werd onderzocht na melding van een toevalsvondst, situeert zich hoofdzakelijk op twee vlakken.

Zo liet het onderzoek toe om de aangetroffen constructie te relateren aan *Widerstandsnest Radetzky*, een versterking die in 1943 werd opgericht door de Duitse troepen en niet alleen een compagnie herbergde (ca. 180 soldaten), maar ook een bataljonshoofdkwartier. Dergelijke landinwaarts gelegen versterkingen speelden een cruciale rol in de Atlantikwall, maar zijn vaak onderbelicht doordat de meeste aandacht steevast naar de grote betonnen gevechtsbunkers gaat. Illustratief is bijvoorbeeld dat tijdens het onderzoek meerdere relictten van WN Radetzky werden gevonden, tot vandaag bewaard maar nagenoeg ongekend.

Een tweede relevant element is dat het om een kleine bakstenen constructie gaat. Het is opvallend hoe weinig informatie er te vinden is over dergelijke lichte constructies, terwijl ze in grote getale aanwezig waren en structureel deel uitmaakten van de Atlantikwall.

³⁵ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024f.

7 SAMENVATTING

Bij werkzaamheden op een onbebouwd perceel in de Willem Elsschotlaan in Koksijde werd in mei 2023 een half-ingegegraven bakstenen gebouwtje aangetroffen. De constructie meet ca. 3 op 4m aan de binnenzijde, en is 2,25m hoog. De voorgevel is naar het zuiden gericht en beschermd door twee afhellende scherfmuren. In deze voorgevel bevinden zich een venster- en een deuropening. Het gebouwtje heeft verder twee schachten (ventilatie/schoorsteen), die ongeveer één meter boven het dak uitsteken. De gehele constructie was aan het oog onttrokken doordat er een aanzienlijk pakket duinzand was opgebracht.

Uit een onderzoek van historische bronnen blijkt het te gaan om een Duitse militaire schuilplaats uit de Tweede Wereldoorlog, die gebouwd werd in het voorjaar van 1943. De bouw kadert in de installatie van het *Widerstandsnest Radetzky*, een verdedigingsstructuur die een onderdeel vormde van de Atlantikwall. Uit de bronnen blijkt dat er in dit *Widerstandsnest* niet alleen een compagnie van 180 soldaten was ingekwartierd, maar dat er begin 1943 ook een bataljonshoofdkwartier werd ondergebracht. Vermoedelijk was de compagnie gehuisvest in het Home Pecher, 200m ten zuiden van de toevalvondst, en werd het bataljonshoofdkwartier geïnstalleerd in de Villa Chez Nous, direct ten zuiden van de onderzochte structuur.

Uit luchtfoto's blijkt dat de onderzochte structuur deel uitmaakte van een groep van drie gelijkaardige schuilplaatsen, die alle rondom Villa Chez Nous waren opgetrokken en verbonden waren met loopgraven. De andere twee structuren werden gesloopt bij de aanleg van de verkaveling in de jaren '70. Rond Home Pecher werden wel nog enkele relictten gevonden die toegeschreven kunnen worden aan WN Radetzky, waaronder een gebouwtje dat zeer gelijkaardig is aan de onderzochte constructie in de Willem Elsschotlaan.

Het onderzoek naar de Atlantikwall spitst zich vaak toe op de gevechtsposities aan de kust, waarbij bovendien vooral aandacht gaat naar betonnen bunkers en geschutsposities. Kleinere (bakstenen) constructies van sites die meer in het binnenland liggen blijven vaak onder de radar van het onderzoek, waardoor er relatief weinig historische bronnen en referentiemateriaal voorhanden zijn.

8.2 DIGITALE BRONNEN

AMSAB 2020: *Vakantiekolonies, Villa Chez Nous, Koksijde/St-Idesbald* [online], <https://www.vakantiekolonies.be> (geraadpleegd op 9 april 2024).

FEDERALE OVERHEIDSDIENST ECONOMIE (FOD), sd.: *database over niet-terugggevonden kunstwerken geroofd tijdens de Tweede Wereldoorlog in België* [online], <https://lootedart.belgium.be> (geraadpleegd op 23 februari 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024a: *Sint-Idesbald* [online], <https://id.erfgoed.net/themas/14001> (geraadpleegd op 9 april 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024b: *Home Edouard Pecher* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/201187> (geraadpleegd op 9 april 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024c: *Domein Raversijde met Memoriaal Prins Karel en Atlantikwall* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/56603> (geraadpleegd op 9 april 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024d: *Weerstandsnest Waldersee uit de Tweede Wereldoorlog* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307742> (geraadpleegd op 9 april 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024e: *Batterijen Halvemaan en Hundius* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/56849> (geraadpleegd op 9 april 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024f: *Militaire constructies Duinhoek* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306840> (geraadpleegd op 9 april 2024).

RIJPSMA J. 2019: *Van bewaking naar verdediging* [online], <https://bezoekatlantikwall.nl/page/van-bewaking-naar-verdediging> (geraadpleegd op 9 april 2024).

8.3 ARCHIEFBRONNEN

NARA, NATIONAL ARCHIVES AND RECORDS ADMINISTRATION, WASHINGTON (USA): *Kriegstagbuch van het 89e Armeekorps*, Serie T314, Roll 1628.

NCAP, NATIONAL COLLECTION OF AERIAL PHOTOGRAPHY, Edinburgh (Schotland): *Luchtfoto 28 mei 1944, Kerkepanne, Prov. West Flanders; Belgium* [online], <https://ncap.org.uk/frame/24-1-6-98-871?pos=2> (geraadpleegd op 14 juli 2023).

MOW, MINISTERIE VAN OPENBARE WERKEN: *kopie bewaard in archief Provinciedomein Atlantikwall Raversyde*, doos MOW.

KLB, KONINKLIJK LEGERMUSEUM BRUSSEL, Fonds C.D.H., Archief GDG, Doos 7, Colis 5, EMD-A3-VII-I.

Figuur 33: Interieur van de schuilplaats, met dichtgemaakte vensteropening (foto: Sam De Decker).....	32
Figuur 34: Kleine en grotendeels ondergestoven constructie (foto: Sam De Decker).....	33
Figuur 35: Restanten van een mitrailleurspost of Flak (Foto: Sam De Decker).	33
Figuur 36: Op het digitaal hoogtebestand is de schietstand duidelijk te herkennen. © Digitaal Vlaanderen.	34
Figuur 37: Origineel bouwplan van het 'Home des artistes' of Villa Chez Nous, ontworpen door Tony Matthys. Gilles 1938: 321.	35
Figuur 38: Villa Chez Nous (foto: Sam De Decker).....	36
Figuur 39: Bas-reliëf op de buitengevel aan de binnenkoer van Villa Chez Nous, met een datering in 1939 (foto: Sam De Decker).....	36
Figuur 40: Herdenkingsmedaillon ter ere van Andrée Meyer, op de buitengevel van de villa (foto: Sam De Decker).	36
Figuur 41: De centrale inkom van Home Edouard Pecher (foto: Sam De Decker).....	38
Figuur 42: Architecturale schets van Home Pecher, ca. 1937 (bron: Vanhove 2018: 15).	38
Figuur 43: Kartering van een aantal loopgraven die zichtbaar zijn op de luchtfoto's uit 1944. De toevalsvondst is gemarkeerd in geel, de mogelijk bewaarde loopgracht is aangeduid met een pijl. Kaart opgemaakt door Birger Stichelbaut (UGent).....	39
Figuur 44: Collage van foto's van de bakstenen bunker in de tuin van La Vigie in Koksijde. Acke <i>et al.</i> 2017: 45.	41

9.2 LIJST VAN PLANNEN EN KAARTEN

Er werd slechts één algemeen opmetingsplan vervaardigd (Figuur 19).

9.3 LIJST VAN SPOREN

De constructie werd in zijn geheel als één samengestelde structuur behandeld, waardoor er geen aparte spoornummers werden toegekend.

Bovenzijde schuilplaats (1)

Bovenzijde schuilplaats (2)

Bovenzijde schuilplaats (3)

Bovenzijde schuilplaats (4)

Bovenzijde schuilplaats (5)

Bovenzijde schuilplaats (6)

Interieur schuilplaats (1)

Interieur schuilplaats (2)

Interieur schuilplaats (3)

Interieur schuilplaats (4)

Interieur schuilplaats (5)

Interieur schuilplaats (6)

Interieur schuilplaats (7)

Interieur schuilplaats (8)

Interieur schuilplaats (9)

Interieur schuilplaats (10)

Interieur schuilplaats (11)

Interieur schuilplaats (12)

Interieur schuilplaats (13)

Interieur schuilplaats (14)

Interieur schuilplaats (15)

Loopgraaf perceel overzijde (1)

Loopgraaf perceel overzijde (2)

Loopgraaf perceel overzijde (3)

Loopgraaf perceel overzijde (4)

Perceel (1)

Perceel (2)

Perceel (3)

Perceel (4)

Perceel (5)

Perceel (6)

Perceel (7)

Perceel (8)

Perceel (9)

Schachten (1)

Schachten (2)

Schachten (3)

Schachten (4)

Schachten (5)

Schachten (6)

Schachten (7)

Sokkel (1)

Sokkel (2)

Sokkel (3)

Sokkel (4)

Sokkel (5)

Sokkel (6)

Sokkel (7)

Sokkel (8)

Sokkel (9)

Straatzijde (1)

Straatzijde (2)

Voorzijde schuilplaats (1)

Voorzijde schuilplaats (2)

Voorzijde schuilplaats (3)

Voorzijde schuilplaats (4)

Voorzijde schuilplaats (5)

Voorzijde schuilplaats (6)

Voorzijde schuilplaats (7)

Voorzijde schuilplaats (8)

Voorzijde schuilplaats (9)

Voorzijde schuilplaats (10)

Voorzijde schuilplaats (11)

Voorzijde schuilplaats (12)

Voorzijde schuilplaats (13)

Voorzijde schuilplaats (14)

Voorzijde schuilplaats (15)

Voorzijde schuilplaats (16)

Voorzijde schuilplaats (17)

Voorzijde schuilplaats (18)

